

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ..... निबंध
३४९९

REFBK-0026736

हिरवीगार पानं

खीर पिंड

म.प्र. न.प.प. पुस्तक/मासिक परत कराव
म.क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे

जादा वर्गणी भरावी लागले.

28 NOV 1992

12 DEC 1992

27 JAN 1993

17 APR 1993

21 APR 1993

3 - JUL 1993

६६६७७७७७७७७

21 JUL 1993

18 SEP 1993

25 SEP 1993

29 SEP 1993

16 APR 1994

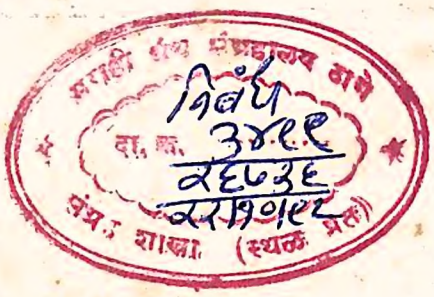
(क. मा. पहा)

२०००-००

1
 १५३१
 निबंध
३४९९
२९६३९
३२१९०९२

राणा

हिरवीगार पानं

रवींद्र पिंगे

REFBK-0026736

पुणे - ३०.

प्रकाशन क्र. ५०

प्रकाशक / मुद्रक :
विनोद सरपोतदार
विमल प्रकाशन
६९३, नारायण पेठ,
जोशी भवन, कुंटे चौक
पुणे ४११०३०

© सौ. शुभदा (कमल) रवींद्र पिंगे

प्रथमावृत्ती : ऑगस्ट १९९२

मुखपृष्ठ : चंद्रमोहन कुलकर्णी

टाईपसेटिंग :
प्रमोद प्रिंटर्स
(प्रमोद वि. बापट)
११२०, सदाशिव पेठ
निंबाळकर तालीम चौक
पुणे ४११०३०.

मुद्रणस्थळ :
स्मिता प्रिंटर्स
१०१९, सदाशिव पेठ
नागनाथ पाराजवळ
पुणे ४११०३०

मूल्य ४५/- रुपये

प्रास्ताविक

‘पश्चिमेचे पुत्र’ आणि ‘पिंपळपानं’ ह्या पश्चिमी साहित्यसेवकांवरल्या दोन पुस्तकांनंतर, त्याच आभाळाची आणखी एक वेगळी छटा दाखविणारा हा माझा तिसरा संग्रह. ह्यातले काही लेख स्तंभरूपात लिहिले होते; उरलेले दिवाळी अंकांमधून.

ज्यांना इंग्रजी साहित्यजगताविषयी ऐकीव कौतुक आहे, मात्र वाचन जवळपास शून्य, अशांसाठी हे लेखन आहे. उमेदवार लेखकांच्या हातात हे पुस्तक पडलं, तर त्यांची ज्योत प्रज्वलितही होऊन जाईल.

ज्या संपादकांनी हे लेख मुळात प्रसिद्ध केले त्यांचे आभार आता ग्रंथरूप देताना त्यांच्या बांधणीत बदल केले आहेत.

माझं हे एकोणिसावं पुस्तक माझे कौटुंबिक मित्र श्री. कमळाकर म्हेत्रे ह्यांना मी अर्पण करीत आहे. देणं नाही की घेणं नाही, तरीही पहिली हाक त्यांनाच मारावीशी वाटते.

७७, जय हनुमान सहनिवास (६)
हनुमान मार्ग,
विलेपार्ले (पूर्व)
मुंबई - ४०००५७

रवीन्द्र पिंगे

रवीन्द्र पिंगे ह्यांचं प्रकाशित साहित्य

कादंबरी : परशुरामाची सावली

कथा : प्राजक्ताची फांदी; सुखाचं फूल.

ललितलेखन : * मोकळं आकाश; मुंबईचं फुलपाखरू; बकुळफुलं-फुलं
मोहाची; आनंदाची फुलं; प्रकाशाची खिडकी; केशरी कमळं.

व्यक्तिरेखा : * शतपावली; देवाघरचा पाऊस; दिवे-लामणदिवे; अंगणातलं
चांदणं; तुषार आणि तारे.

प्रवासवर्णन : आनंदाच्या दाही दिशा; * आनंदव्रत; दुसरी पौर्णिमा.

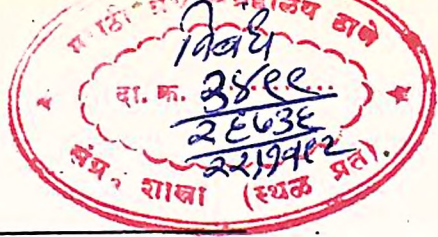
पाश्चात्य साहित्य परिचय : पश्चिमेचे पुत्र; पिंपळपानं; हिरवीगार पानं.

* महाराष्ट्र शासनाचं पारितोषिक.

अनुक्रमणिका

१. अंगाथा खिस्ती- १०० / ७
२. महाकवी इलियट / १४
३. चेकॉव्ह / १९
४. लेखनासाठी निवांत जागा / २३
५. लेखनाचा चक्रदंड / २६
६. लेखकाचं सत्त्व / २९
७. साधं सरळसूत आयुष्य / ३२
८. टॉलस्टॉयबरोबर एका सुप्रभाती / ३७
९. एका घरंदाज लेखिकेचं आत्मचरित्र / ४१
१०. प्रकाशकाला दिसलेलं लेखकांचं जग / ४५
११. सूनबाईच्या नजरेतून चार्ली चॅपलीन / ४८
१२. अज्ञात हेमिंग्वे / ५१
१३. लेखनाचा वाहता झरा / ५६
१४. एक जबरदस्त लेखक / ५९
१५. नायपॉल बंधू / ६३
१६. चार्ली चॅपलीनची आई / ६७
१७. लेखकाच्या पणतीतलं तेल / ७४
१८. उद्या उजाडेल हे निश्चित / ७८
१९. मॉमचं लिहायचं टेबल / ८२
२०. थोर नाटककाराचा बाप / ८५
२१. सखीच्या शोधात जॉर्ज ऑरवेल / ८९
२२. थोर लेखकांची साडेतीन पत्रं / ९८
२३. लेखिका नगण्य, आयुष्य मात्र सुफळ संपूर्ण / १०३
२४. कादंबरीकार जॉन स्टार्ईनबेक / ११०
२५. निवांत वाचनातला आनंद / ११३

अंगाथा खिस्ती - १००

लेखक मंडळी गवताऐशी उदंड माजली आहेत. भाग्यवंत लेखक मात्र ब्रह्मकमळासारखा क्वचित कुठे डुलताना दिसतो. माणसं खंडोगणती लिहितात. त्याची कीर्द कोण कशासाठी ठेवणार? काल वाचलेलं आज आंठवत नाही, अशी परिस्थिती आहे. एखादा लेखक मात्र रसिकांच्या हृदयावर राज्य करतो. पौर्णिमेच्या चांदण्याची वाट पाहावी तशी त्या लेखकाच्या कलाकृतीची वाचक जीवेभावे वाट पाहतात. वाचकांच्या हृदयाशी नातं जोडण्याचं असं भाग्य अंगाथा खिस्ती या रहस्यकथा लेखिकेला लाभलं होतं.

अंगाथाच्या लेखकीय भाग्याचे पुरावे तरी किती असावेत?

वयाच्या सव्वीसाव्या वर्षी अंगाथाची पहिली रहस्यमय कादंबरी प्रकाशित झाली. नंतर सलग साठ वर्ष तिच्या लेखणीची दौड चालू राहिली. अंगाथाला शहाऐंशीव्या वर्षी शांत मृत्यू आला. मृत्यूच्या आदल्या दिवसापर्यंत तिच्या हातात लेखणी होती. या साठ वर्षांत अंगाथाच्या पंच्याऐंशी रहस्यमय कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. खेरीज अठरा कथासंग्रह तिच्या नावावर आहेतच. तिने पंधरा नाटकं लिहिली. तिच्या कवितांचा आणि गीतांचा एक संग्रह निघाला. तिने नभोनाटिका लिहिल्या आणि अंगाथाच्या कथा-कादंबऱ्यांवर बेतलेले बावीस चित्रपट प्रसिद्ध झाले. शिवाय तिने आत्मचरित्रही लिहिलं. जगभर पसरलेल्या रसिक वाचकांच्या अभिरुचीवर अविचल श्रद्धा, खंबीर आत्मविश्वास, सतत लेखनमग्न राहण्याची अंगी बाणलेली शिस्त, क्षुद्र आणि पुस्तकी टीकाकारांची सहज उपेक्षा करण्याचं मनाला लागलेलं वळण, पूर्ण निर्व्यसनी आयुष्यक्रम, खणखणीत आरोग्य आणि खिस्ताची अविरत कृपा, यांच्या एकूण गोळाबेरजेच्या आधारावर लेखनाच्या क्षेत्रात अंगाथा एवढी तलवार मारू शकली. तिचं अहोभाग्य असं की, आपलं हे अजब कर्तृत्व पाहण्यासाठी ती

शहाऐंशीव्या वर्षापर्यंत जिवंत राहू शकली. अंगाथाची बुद्धी अखेरच्या क्षणापर्यंत ज्योतीसारखी लखलखीत होती.

जगातील सर्वात धनवंत लेखिका म्हणून आपली नोंद झालेली तिने पाहिली. लेखणीवर प्रभुत्व असणं वेगळं आणि धो-धो पैसे मिळणं वेगळं. अंगाथाच्या कुंडलीत या दोन ग्रहांची युती झालेली होती. तिची पुस्तकं जगभर खपत; त्यामुळे स्वामित्वधन दाहीदिशांनी गोळा होऊ लागलं. नाटक-चित्रपटांमुळे तर तिला जणू सोन्याची खाणच गवसली. 'माऊसट्रॅप' या तिच्या नाटकाने प्रयोगांबाबत जागतिक उच्चांक निर्माण केला आहे. १९५२ मध्ये 'सेंट मार्टिन्स थिएटर' या लंडनमधल्या नाट्यगृहात 'माऊसट्रॅप'चा नमनाचा प्रयोग झाला. त्या दिवसापासून गेली चाळीस वर्षं या एकाच नाटकाचा दररोज रात्री त्याच नाट्यगृहात प्रयोग असतो ! शिवाय, निरनिराळ्या नाटक मंडळींनी इंग्लंडच्या बाहेरील पंचेचाळीस देशांत त्या नाटकाचे स्वतंत्र प्रयोग केले ते वेगळेच. 'माऊसट्रॅप'चे चौवीस भाषांमध्ये अनुवाद झाले आहेत. मराठीतही झाले आहेत. या नाटकात मान्यवर अशा दोनशे बावीस नट-नट्यांनी कामं केली. या एकाच नाटकाने एकट्या लंडनमध्ये आजपर्यंत अंदाजे एक कोटी तीस लक्ष पौडांचा गल्ला गोळा करून अचाट विक्रम प्रस्थापित केला. चित्रपटांची उत्पन्नं ह्या हिशेबाच्या बाहेर आहेत ! अंगाथाला असं नदीच्या पाण्यासारखं मानधन मिळालं. त्याचा हिशेब कसा नि कुणी ठेवायचा ? म्हणून वयाच्या पासष्टाव्या वर्षी अंगाथाने मानधनाचा हिशेब ठेवण्यासाठी 'अंगाथा ख्रिस्ती लिमिटेड' ही स्वतंत्र कंपनीच निर्माण केली ! नंतर 'बुकर मॅकोनेल' या आर्थिक उलाढालींवर देखरेख करणाऱ्या कंपनीत ती 'अंगाथा ख्रिस्ती लिमिटेड' कंपनी विलीन झाली. या कंपनीने अंगाथाच्या पंच्याऐंशीव्या वाढदिवशी अंगाथाच्या वार्षिक मिळकतीचा ताळेबंद प्रसिद्ध केला. त्यानुसार अंगाथाचं लेखनावरलं वार्षिक उत्पन्न तीन लक्ष सहासष्ट हजार पौंड निघालं ! दुनियेतला हा एक चमत्कार आहे.

अंगाथाने साठ वर्षांच्या लेखकीय कारकीर्दीत एका दिवसाचाही खाडा केला नाही. तिने परत परत जगप्रवास केले. त्या प्रत्येक वेळी तिच्याबरोबर टंकलेखन यंत्र असेच. लेखनासाठी तिने दूर खेड्यात एक आलिशान घर बांधलं. तिथे पडवीत बसून ती एकटक लेखनाचं काम धीमेधीमे करीत राहिली. काहीएक

शिस्त तिने स्वतःला लावून घेतली होती. दर नाताळात तिची एक नवी रहस्यमय कादंबरी वाचकांना सादर व्हायचीच. ओळीने साठ नाताळात तिने साठ कादंबऱ्या पेश केल्या. अंगाथाच्या साहित्यकृतींचे अनुवाद चिनी भाषेसकट जगातल्या एकशे तीन भाषांत झाले आहेत, हाही एक जागतिक विक्रम आहे.

नवकोट नारायणासारखी संपत्ती अंगाथाने मिळवली. मात्र गर्वाचा स्पर्शही तिच्या मनाला झाला नाही. कामात कायमची गुंतलेली साधी गृहिणी म्हणूनच ती वावरली. संबंध आयुष्यात तिने धूपपान केलं नाही. दारूच्या थेंबालाही ती कधी शिवली नाही. सर्व सुविधा हात जोडून उभ्या होत्या. लपाछपी मनमुराद करता आली असती. असं असूनही अंगाथाच्या नावावर एकही छचोर कृत्य नमूद नाही. तिचे उत्कटसे प्रेमसंबंध जरूर जुळून आले, मात्र त्यात सवंग उठवळपणा नव्हता, तर दुसऱ्याने घातलेल्या हृदयाच्या हाकेला प्रतिसाद देण्याचं धैर्य आणि औदार्य होतं. अनुभवश्रीमंत होण्याचा तो एक मार्ग होता. प्रेमसंबंधांच्या बाबतीत आपोआप आणि नकळत जुळून येणाऱ्या योगायोगांवर अंगाथाचा पूर्ण विश्वास होता, याचा दाखला तिच्या आयुष्यात मिळतो.

धनवान कुटुंबात अंगाथाचा जन्म १८९० मध्ये झाला. ती शाळेत गेली नाही. घरीच शिकली. अनेक कलांचा तिने स्वाध्याय केला. ती स्वतः गाणी जुळवी, त्यांना चाली लावी आणि ती सभेत गाऊन दाखवी. मंजुळ स्वराची तिला देणगी लाभलेली होती. ती चित्रं रंगवे, मूर्ती तयार करी, उत्तम प्रकारे पियानो वाजवी, कविता लिही, गोष्टी सांगे, किरकोळ लेखन करी, लेखनस्पर्धांमध्ये उतरून चिल्लर पारितोषिकं पटकावी. तिच्या मोठ्या बहिणीच्या सल्ल्यामुळे ती कादंबरीलेखनाकडे वळली. लिहून लिहून तिचा हात रुळला. चांगलं लिहिल्यामुळे पुढे तिचा लौकिक झाला.

योगायोगांची मनोहर किरणजाळी अंगाथाच्या आयुष्यावर पसरलेली दिसते.

वयाच्या बाविसाव्या वर्षी ब्रिटिश तोफखान्यातल्या मेजर लुशी या अंमलदाराशी तिचा साखरपुडा झाला. मेजरसाहेब हाँगकाँगला गेले. दरम्यान, अंगाथाचा साधा परिचय लेफ्टनंट ख्रिस्ती या ब्रिटिश विमानदलातल्या कनिष्ठ अधिकाऱ्याशी झाला. घसट वाढली. परिचयाचं रूपांतर प्रेमात झालं. मग मन घट्ट करून अंगाथाने मेजर लुशीबरोबरचा ठरलेला विवाह रद्द केला आणि

लेफ्टनंट खिस्तीबरोबर तिनं लग्न केलं. हा सुखी संसार चौदा वर्ष रंगला. तिला रोझामंड नावाची मुलगी झाली. नंतर अंगाथाच्याच नॅन्सी नावाच्या मैत्रिणीवर लेफ्टनंट खिस्तीचा जीव जडला. हे लक्षात आल्यावर अंगाथाच्या जिवाची तळमळ सुरू झाली. तेवढ्यात लेफ्टनंटसाहेबांनी अंगाथाकडे घटस्फोटाची मागणी केली. अंगाथाने खळखळ केली नाही, परंतु आपल्या लेकीच्या मनावर याचा घोर परिणाम होईल त्याचा सर्व बाजूंनी विचार करण्यासाठी लेफ्टनंट खिस्तीला सहा महिन्यांचा अवधी दिला. ले. खिस्ती ठाम राहिले. मग अंगाथाने गोंधळ न घालता घटस्फोट दिला; त्या वेळी तो छत्तीस वर्षांची आई होती.

तेवढ्यात अंगाथाची जन्मदात्री वारली; त्यामुळे व्याकुळ झालेल्या अंगाथाने लेकीला सोबत घेऊन मन रमविण्यासाठी परदेशप्रवास करण्याचं ठरविलं. त्याप्रमाणे तिने वेस्ट इंडिज बेटांकडे जाणाऱ्या बोटीची दोन तिकिटंही काढली. इतक्यात तिला रस्त्यात एक स्नेही भेटला. तो सहजगत्या म्हणाला,

“वेस्ट इंडिज बेटांवर कशासाठी जाता ? तिथे फक्त उसाची शेतं दिसतील. त्यापेक्षा तुम्ही बगदादला जा. तो उजाड भाग नयनरम्य आहे. शुष्क वाळवंटाचं एक विराट रूप तुम्हाला मध्यपूर्वेकडच्या भूमीवर दिसेल.”

अंगाथाला हे पटलं. तिने लागलीच वेस्ट इंडिजची बोटीची तिकिटं रद्द केली आणि बगदादची आगगाडीची तिकिटं काढली. लेकीला घेऊन जीव रमविण्यासाठी आता घटस्फोटित अंगाथा बगदादला युरोपमार्गे निघाली. तिथे उर या गावी उत्खनन चाललं होतं. ते पाहण्यात अंगाथा रमली. त्या उत्खनन शास्त्रज्ञांच्या पथकात मिसेस वुली नावाची अंगाथाची एक वाचक होती. मिसेस वुलीला अंगाथाला पाहून फार आनंद झाला. तिने लागलीच पथकातल्या मॅक्स नावाच्या तरुण स्वयंसेवकाकडे अंगाथाला सर्व जुनाट भूभाग हिंडवून दाखविण्याची कामगिरी सोपविली. त्यामुळे अंगाथा, तिची लेक रोझामंड आणि हा उमेदवार मॅक्स हे त्रिकूट बगदादच्या वाळवंटी परिसरात भटकू लागलं. त्यांचं चांगलंच गूळपीठ जमलं.

मग एके दिवशी अचानक मॅक्सने अंगाथाला थेट लग्नाची मागणी घातली ! अंगाथा अवाक झाली. कारण अंगाथापेक्षा मॅक्स चौदा वर्षांनी लहान होता. तिने मॅक्सची समजूत घातली आणि स्पष्ट शब्दात मॅक्सला सांगितलं,

“तरुण मुला, नीट विचार कर. मी आज चाळीस वर्षांची घटस्फोटित प्रौढा

आहे, माझ्या गळ्यात लेक आहे; आणि तू अवघा सव्वीस वर्षांचा तरुण आहेस. आणखी दहा वर्षांनी मी वृद्धा होईन; तू मात्र तेव्हा तरुण असशील. तुला माझ्यात रस वाटणार नाही. आपली शोकांतिका होईल. त्यापेक्षा आपण इथंच थांबूया. मी लंडनला जाते. तू तुझा मार्ग शोध. लग्न करून मोकळा हो. आयुष्याच्या या टप्प्यावर मला दिलासा दिल्याबद्दल मी तुझी उपकृत राहीन. गॉड ब्लेस यू.”

प्रेमात गुरफटलेले जीव असा उपदेश कधी मनावर घेतात काय ?

सव्वीस वर्षांचा मॅक्स चाळीस वर्षांच्या अॅगाथाशी लग्न करण्याचा हेकाच धरून बसला. मग अॅगाथाने हा विषय लेकीशी काढला. लेकीने आग्रहच केला, की आई, तू बेशक मॅक्सबरोबर दुसरं लग्न कर !

आणखी काय हवं होतं ?

अॅगाथा ख्रिस्ती साहजिकच मिसेस मॅक्स मेलॉवन झाली. लेखनासाठी मात्र तिने 'अॅगाथा ख्रिस्ती' हेच पहिलं नाव चालू ठेवलं.

लेकीच्या संमतीने वयाच्या चाळीसाव्या वर्षी सुरू केलेला अॅगाथाचा हा दुसरेपणावरचा प्रौढ संसार पुढची सेहेचाळीस वर्षे सुखासमांधानात टिकला. दोघांचीही क्षेत्रं भिन्न होती. अॅगाथा रहस्यलेखिका, नाटककर्ती; तर मॅक्स उखननशास्त्रज्ञ. सतत फिरतीवर परदेशात तळ ठोकून राहणारा. दोघांनाही एकमेकांविषयी आदर होता.

अॅगाथा दिसायची कशी याचं एका पत्रकाराने वर्णन केलं आहे :

'बाई धष्टपुष्ट, उंच आहेत. डोळे निळे, विपुल कुरळे केस, ते मागे फिरवून बाई बुचडा बांधत. गळ्यात मोत्यांच्या माळा, चेहरा उभट, घवघवीत. दात चांगले नाहीत, वरच्या पंक्तीत फट आहे. आवाज शांत. अगत्याने. विचारपूस करतात. गर्विष्ठ नाहीत. दिलखुलास हसतात.'

असं सुंदर रूप आणि कृतिशील आयुष्य लाभलेल्या अॅगाथाच्या आयुष्यात एक अनाकलनीय घटना घडून गेली.

ले. ख्रिस्तीचं आणि नॅन्सीचं प्रेमप्रकरण लक्षात आल्यावर अॅगाथा एक आठवडाभर घरातून गायब झाली ! सर्व ब्रिटनभर तिचा शोध घेण्यात आला. सर्व समुद्रकिनारे, तलाव, तळी, रेल्वेचे फाटे, दरीशिखरं धुंडाळण्यात आली, परंतु अॅगाथाचा पत्ता लागला नाही. पंधरा हजार स्वयंसेवकांचं एक पथक उभं राहिलं आणि त्यांनी सर्व देश विचरून काढला, पण अॅगाथा सापडलीच नाही. तिने

आत्महत्या केली असावी, असं लोकांनी गृहित धरलं. फक्त लेखक एडगर वॉलेसने जाहीर केलं, की अॅगाथाने आत्मघात केलेला असणं अशक्य आहे. तिच्या सुखावर कुणी तरी निखारा ठेवलेला असावा आणि त्या व्यक्तीची जाहीर नाचक्की करण्यासाठी ती कुठेतरी लपून राहिलेली असणार. ती तिच्या पद्धतीने कुणाचातरी सूड घेत आहे !

हा होरा अक्षरशः खरा ठरला.

अॅगाथा एका पथिकाश्रमात 'नॅन्सी' हे होऊ घातलेल्या सवतीचंच नाव धारण करून राहत होती ! ती पोलिसांना सापडल्यावर उलटतपासणी सुरू झाली. तिने कसलीही गुंतागुंत न वाढवता एकच पालुपद धोकलं : "मला काही आठवत नाही."

हे एकमेव कृष्णविवर सोडता, अॅगाथाचं आयुष्य सुखासमाधानात नि ऐश्वर्यात गेलं. तिच्या मुलीचं मनासारखं लग्न झालं. अॅगाथाला मॅथ्यू नावाचा नातू झाला. अॅगाथाची संपत्ती वारसाहक्काने त्याच्याकडे गेली. अॅगाथाचा पहिला नवरा ले. ख्रिस्ती पुढे कर्नल झाला. तो ६२ मध्ये वारला. त्याची दुसरेपणाची पत्नी नॅन्सी कर्करोगाने ५८ मध्ये वारली. खुद्द अॅगाथा वय झाल्यामुळे ७६ मध्ये शहाऐंशीव्या वर्षी वारली. मॅक्स तिच्या मागून दीड वर्षाने गेला.

पंचाहत्तराव्या वाढदिवसाला अॅगाथा म्हणाली होती,

'मृत्यूचं स्वागत करायला मी तयार आहे. मी एक भाग्यवती गृहिणी आहे. माझा नवरा, नातू आणि माझे जावई हेच माझं विश्व. अजून तरी या माझ्या विश्वाला माझ्याकडून वयपरत्वे होणारी कसलीही पीडा पोहोचलेली नाही. माणसाने जगाचा निरोप कसा ताठ मानेने आणि निर्धारपूर्वक घेतला पाहिजे ! अर्थात या सगळ्या तोंडच्या वाफा आहेत. प्रत्यक्षात काय घडेल ? मला वाटतं, त्र्याणवाव्या वर्षापर्यंत मी जिवंत राहीन. त्या वेळी मी पूर्णपणे सैरभैर झालेली असेन. बहिरी होईन. त्या वेळी मला या क्षणाचं. त्या क्षणाला आठवेनासं होईल नि मी तेच तेच, परत परत उगाळीत बसेन. सगळे मला विष घालून मारणार आहेत असा मला भ्रम झालेला असेल. देवाने माझी सुटका करावी म्हणून माझी माणसं देवाला साकडं घालतील आणि मी मेल्यावर ते श्वास सोडतील. माझं मरण ही त्यांची आनंदाची घटिका ठरेल !'

१२ जानेवारी ७६ रोजी अॅगाथाने डोळे मिटल्यावर मागे राहिलेल्या मॅक्सने लिहिलं,

‘माझी लाडकी अॅगाथा आज शांतपणे देवाघरी गेली. चाकांच्या खुर्चीत बसवून मी तिला न्याहारी भरवली. मग खुर्चीवरून तिला दिवाणखान्यात आणली. तिथे तिने निःशब्दपणे प्राण सोडले. पंचेचाळीस वर्षं माझी आनंदाने सोबत करून, मला एकाकी टाकून ती न परतण्याच्या दिशेने निघून गेली. प्रेम आणि प्रसन्नता या दोन गोष्टी तिने तिच्या साहित्यातून रसिकांना वाटल्या. तिच्या आयुष्यात या दोन्ही मूल्यांचा संगम होता.’

प्रेम आणि प्रसन्नता यांच्याशिवाय आणखी एक उदात्त मूल्य अॅगाथाच्या लेखनात ओतप्रोत आहे. ते म्हणजे सत्यशरणाता. तिच्या एकूण एक साहित्यात सत्याचा कायम जय सांगितलेला आहे. सत्याला मरण नाही आणि माणसाने नेट लावला, तर अखेर सत्यालाच जय आहे, हा अॅगाथाचा संदेश आहे. अॅगाथाच्या जगभर पसरलेल्या वाचकांना तो एक दिलासा आहे.

साप्ताहिक सकाळ १५-९-१९९०

*

महाकवी इलियट

ज्ञानदेवांच्या सार्वभौम अधिकाराविषयी लिहिताना गुलाबरावमहाराजांनी शब्द वापरले आहेत, 'ज्ञानेश्वर पूर्ण सत्तावंत.' हेच शब्द १९२० ते १९७० ह्या अर्धशतकाच्या कालखंडाचा विचार करता इंग्रजी कवितेच्या विश्वात महाकवी टी. एस. इलियट ह्याच्या संदर्भात जसेच्या तसे वापरावे लागतात. दुसरा पर्यायच नाही. फक्त ब्रिटनमधल्याच नव्हे, तर युरोपीय आणि अमेरिकन कवितेच्या रचनेची आणि तिच्या आत्म्याच्या ठेवणीची सगळी सूत्रं ह्या महाकवीच्या मुठीत सलग पन्नास वर्षं होती. इंग्लंडमधले नवकवी सर्वेसर्वा इलियटवर किती भाळले होते हे सांगताना कवी स्टीफन स्पेंडरने लिहून ठेवलं आहे की मेजवानीच्या वेळी टेबलावर इलियटचं जे उष्टं पडे, ते जेवणावळीनंतर प्रसाद म्हणून हातरुमालात बांधून घेऊन नवे उगवते कवी घरी नेत नि श्रद्धेने खात ! जवळजवळ बुवाबाजीत मोडावा असा हा प्रकार आहे. एक कविश्रेष्ठ एका आयुष्यात कुठल्या टोकाची छाप होतकरू उगवत्या पिढीवर टाकू शकतो, त्याचं हे अजब उदाहरण आहे. इलियटची आई पद्यकार होती. तिच्या नाट्यगीतांचा एक संग्रह सव्वीस साली प्रसिद्ध झाला. त्या माऊलीने त्या पदावलीसाठी आपल्या लेकाची प्रस्तावना अभिमानाने घेतली. चिरंजीव इलियट त्या वेळी अवघा अडतीस वर्षांचा होता. सांगा, आईच्या संग्रहाला प्रस्तावना लिहिण्याचं भाग्य किती लेखकांच्या ललाटी असतं किंवा असू शकतं ?

वरवर पाहता महाकवी इलियटचं आयुष्य धोपटमार्गी आहे. धार्मिक परंपरा आणि शैक्षणिक लौकिक असलेल्या धनवंत अमेरिकन कुटुंबात १८८८ साली त्याचा जन्म झाला. पिंड पंडिती वळणाचा.

अमेरिकन महाविद्यालयात जॉर्ज सान्तायना आणि विल्यम जेम्स हे महान तत्त्वज्ञ त्याला गुरू म्हणून लाभले. कॉलेजात त्याने फ्रेंच साहित्यातील प्रतीकवादी

प्रवाहाचं विशेष अध्ययन केलं. हारवर्ड, सारबॉन, बर्लीन आणि ऑक्सफर्ड ह्या चार विद्यापीठांत त्याने सखोल ज्ञानसाधना केली. ऑक्सफर्डच्या मुक्कामात त्याने सर्वस्वी नव्या घाटाच्या कविता रचल्या. त्या एझरा पाऊंड ह्या कवीने वाचल्या नि जाहीर केलं की एका नव्या ताऱ्याचा जन्म होत आहे.

ऑक्सफर्डमधलं लेखनवाचनमग्न विद्याविश्व इलियटला मानवलं. अमेरिकेचा त्याग करून इंग्लंडमध्येच आयुष्य घालवायचंही त्याने ठरवलं. इंग्लंडमध्येच विवियन हेग ह्या ब्रिटिश तरुणीशी त्याने सत्ताविसाव्या वर्षी लग्न केलं. दोन वर्ष मास्तरकी केली. नंतर लॉइड्स बँकेत नोकरी धरली. पुढे तीही सोडली आणि इलियट अमेरिकन नौदलात भरती होण्यासाठी अमेरिकेत माघारी आला, परंतु शारीरिक दोषांमुळे त्याला नौदलाकडून नकार मिळाला. तो पुन्हा लंडनला आला नि निष्ठावंत साहित्यसेवकाचं एकमार्गी आयुष्य जगू लागला. त्या वेळी इलियट तीस वर्षांचा तरुण पंडित होता. त्याने संस्कृतचा नि त्यातही उपनिषदांचा अभ्यास केलेला होता.

वयाच्या तिसाव्या वर्षापासून अखेरपर्यंत म्हणजे सत्याहत्तराव्या वर्षापर्यंत इलियटने प्रचंड लौकिक आणि त्यामागोमाग पैसा मिळवून देणारी, नव्या धाटणीची साहित्यसेवा केली. पहिलं महायुद्ध सुरू असताना जो सर्वकष विध्वंस झाला, मनुष्यहानी झाली, त्याने इलियटचं मन कोमेजलं. आत्मा हरवून बसलेल्या नागरिकांच्या माणुसकीशून्य नगरीतून अल्फ्रेड प्रुफ्रॉक फेरफटका करतो असं कल्पून त्याने पहिल्या रचना केल्या. त्यांना मान्यता लाभली. नंतर 'इगोईस्ट' ह्या बायकांच्या अभिनव मासिकाचं त्याने दोन वर्ष संपादन केलं. त्याच काळात त्याने 'लंडन टाइम्स' मध्ये पुस्तकपरीक्षणं लिहिली. 'ब्ल्यूमस्वरी ग्रूप'चाही तो सहचर होता. उगवते लेखक इलियटला फार मानू लागले; आपलं प्रेम देऊ लागले. परमेश्वरी कृपेचा पाऊस पडत नाही, हे दुःख इलियटने कवितेतून आळवलं. ऐन तारुण्यात अश्रद्धेने आणि कोरडेपणाने वागायचं नि नंतर म्हातारपणी आपण आपल्याला लाभलेल्या जन्माचा आध्यात्मिकदृष्ट्या नाश केला म्हणून कष्टी व्हायचं, हे विचारी माणसाच्या बोकांडी बसलेलं वाहतं दुःख इलियटने कवितेत रंगवायला प्रारंभ केला. हे सगळे विचार वीस साली अगदी नवे होते. रसिकांनी ते अभंगांसारखे जवळ केले.

वयाच्या तेहतिसाव्या वर्षी इलियट अतिश्रमाने आजारी पडला. विश्रांतीच्या

काळात 'दी वेस्ट लँड' म्हणजे 'पडीक भूमी' हे त्याचं सर्वश्रेष्ठ नि वैराग्यपर विचारांचा अर्क असलेलं नवकाव्य त्याने लिहिलं. ह्या दीर्घ कवितेचा जगभर गाजावाजा झाला. कवींची एक उगवती पिढी ह्या कवितेमुळे इलियटच्या पंखाखाली आली. इलियटने घातलेली आस्तिक्य भावनेची धार्मिक साद दोन पिढ्यांच्या कानावर पडली. धर्म आणि अध्यात्म आणि त्यांचा साहित्यात अवतार हे इलियटच्या सततच्या चिंतनाचे विषय झाले. नंतर त्याने 'क्रायटेरीयन' ह्या गंभीर मासिकाचं एक तपभर संपादन केलं. त्यानंतर तो 'फेब्र' ह्या प्रकाशनसंस्थेचा प्रथम सल्लागार आणि नंतर संचालक झाला. त्याने निबंध लिहिले. काव्यनाटकं लिहिली. टिपणं लिहिली आणि गुणवत्तेच्या बळावर एकसष्टाव्या वर्षी नोबेल पारितोषिक मिळवलं. 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' हा सर्वोच्च किताबही इंग्लंडच्या सम्राज्ञीने इलियटला अर्पण केला. ही झाली इलियटच्या आयुष्याची रूपरेखा.

ज्याची अखेर सुखान्त ते सारंच सफल म्हणायचं, ह्या न्यायाने इलियटचं आयुष्य संपन्न ठरलं. 'एकूण सर्वच खोटं, धर्माची ओढ त्यातल्या त्यात कमी खोटी.' अशी त्याची भावना होती. मानवी अस्तित्व अनादि, अनंत आणि अथांग आहे. ते अर्थशून्य आणि सूत्रहीन आहे. कशातूनही काहीही निष्पन्न होत नाही. समस्त मानवी व्यवहारांमध्ये रितेपण आहे, नातेसंबंधात पोकळपणा आहे. पाणीच पाणी चहूकडे, मात्र आपली ओंजळ कायमचीच रिकामी असते. देवाची कृपा बरसायला राजी नाही. मात्र, प्रार्थना करणं तेवढं आपल्या हाती आहे.' इलियटच्या कवितेचं हे सूत्र आहे.

त्याच्या आयुष्यात नियतीचा एक अजब चकवासुद्धा आहे.

इलियटची पत्नी विवियन फार महत्त्वाकांक्षी होती. आपला नवरा उत्तम कवी आहेच, परंतु तेवढ्याने भागणार नाही; त्याचा आपण सतत गाजावाजा चालू ठेवला पाहिजे आणि त्या डिंडिमाच्या वंळावर त्याच्याकडे नोबेल पारितोषिक खेचून आणलं पाहिजे, असं तिच्या मनाने घेतलं. त्यानंतर ती ठळक अशा संपादकांना नि वरिष्ठ वर्तुळातल्या अधिकाऱ्यांना घरी मेजवान्या देऊ लागली. पत असलेल्या समीक्षकांकडून इलियटविषयी लेख लिहून घेऊन वर्तमानपत्रांच्या कचेऱ्यांमध्ये ते ती प्रसिद्धीसाठी देऊ लागली. कसंही करून इलियटचं नाव गाजतं ठेवायचं, त्याच्या कवितेवर चर्चासत्रं घडवून आणायची,

हेच तिचं जणू अवतारकृत्य झालं. इलियटला हे बिलकूल पसंत नव्हतं, परंतु महत्त्वाकांक्षी विवियनच्या हेक्यापुढे त्याचं काही चालेना. तो फक्त दर्जेदार आणि वैचारिक स्वरूपाचं काव्य लिहून मोकळा होई. ढोल-ताशे वाजवण्याचं काम पत्नी विवियन पाही. शेवटी हा प्रकार इतक्या टोकाला गेला की, विवियन मनोरुग्ण झाली. इलियटला संसारसुख लाभलं नाही. मूलबाळ झालं नाही. मात्र, त्याने घटस्फोट घेतला नाही. प्रौढ वयात तो पत्नीपासून विभक्त राहू लागला. एका अपंग कविमित्राच्या घरी त्याने आश्रय घेतला. आपल्याला आपला नवरा भेटावा म्हणून विवियनने 'लंडन टाइम्स'मध्ये जाहिरातसुद्धा दिली ! इलियटने तिकडे दुर्लक्ष केलं. नवऱ्याला नोबेल पारितोषिक मिळण्याच्या पत्नीकडे तिचे विचार धावेनात. शेवटी तिला वेड्यांच्या इस्पितळात ठेवावं लागलं. इलियट तिची दर रविवारी इस्पितळात जाऊन भेट घेई. अखेर विवियन सत्तेचाळीस साली वेड्यांच्या इस्पितळातच मेली आणि त्याच्या पुढच्याच वर्षी इलियटला नोबेल पुरस्कार मिळाला ! तो दिव्य सोहळा पाहण्याचं भाग्य विवियनच्या चशिबी नव्हतं.

त्यानंतर मेरी ट्रॅव्हेलीन नावाच्या एका अपरिचित कार्यकर्तीने इलियटला आपल्या संस्थेत भाषणासाठी बोलावलं. तो गेला. ही पहिली ओळख. ती वाढत गेली. खुसखुशीत पत्रव्यवहार सुरू झाला. एकत्र हिंडणंफिरणं सुरू झालं. मग मेरीने इलियटला लग्नासाठी मागणी घातली, पण त्याने नकार दिला. म्हणाला, "माझ्यापासून माझ्या निष्पाप पत्नीला नाहक क्लेश झाले. त्या पापाचं प्रायश्चित्त मला घेतलंच पाहिजे. मी सोसेन." साहजिकच मेरीने लग्नाचा नाद सोडला. मैत्री अर्थातच चालू ठेवली. त्यानंतर दहा वर्षानी, म्हणजे वयाच्या एकाहत्तराव्या वर्षी इलियटने त्याची खाजगी चिटणीस व्हॅलेरी फिश्वर हिच्याशी पुनर्विवाह केला. ती पत्नीस वर्षाची होती. हा विवाह मात्र अत्यंत सुखाचा नि समाधानाचा झाला. उभयपक्षी समंजसपणा आणि एकमेकांना सांभाळून घेण्याची सभ्य वृत्ती, हा त्याचा भक्कम पाया होता. दुसऱ्या लग्नानंतर आपण किती सुखी झालो हे मित्रांना सांगताना इलियट म्हणाला, "मला तर आता नृत्यालयात जाऊन नाचण्याचे धडे घ्यावेत असं वाटायला लागलं आहे !" हे सुख आठ वर्ष टिकलं. अलोट कीर्ती आणि अफाट संपत्ती मिळवून हा महाकवी सत्याहत्तराव्या वर्षी शांतपणे मृत्यूच्या स्वाधीन झाला. इंग्रजी कवितेतलं एक युग अस्त पावलं.

ज्युविषयी मनातली सूक्ष्म अढी सोडल्यास इलियट हा सरळमनस्क, विचारी माणूस होता. स्वभावाने तो अतिशांत नि सर्वांमध्ये मिळूनमिसळून वागणारा पंडित होता. नवोदित लेखकांना तो सढळ हाताने मदत करीत असे. त्याला मूलबाळ झालं नाही. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या तरुण पत्नीचं पुढे काय झालं त्याची नोंद वाचनात नाही.

असं बहुत काही असलं तरी इलियटच्या आयुष्यात एक छुपं प्रेमप्रकरण होतंच. त्या अमेरिकन मैत्रिणीला इलियटने सव्वादोन हजार गुप्त पत्रं लिहिली होती. तो अपूर्व ठेवा अमेरिकेतल्या एका विद्यापीठाने मिळवला असून वाचकांना तो संग्रह २०२० साली वाचायला मिळेल !

खुद्द इलियटचेच शब्द आहेत, 'कविचरित्र जितकं अधिक कळेल, तितकी त्याची कविता अधिक उमजेल. मात्र कवितेचा अर्थ कळण्याच्या अगोदर ती काळजाला भिडली पाहिजे. अगोदर आनंद. नंतर अर्थ.'

गावाकडची इलियटची कबर अगदी साधी आहे. तिच्यावर मोजकेच शब्द कोरलेले आहेत :

'रिमेंबर थॉमस स्टर्न्स इलियट, पोएट

जन्म : २६ सप्टेंबर १८८८

ख्रिस्तवास : ४ जानेवारी १९६५

इन माय बिगिनींग इज माय एन्ड

इन माय एन्ड इज माय बिगिनींग.'

सुखाचा मूलमंत्र सांगताना इलियट लिहितो : ढोंग दूर सारा. स्वतःची भाषा बोला. आपण नेहमी आपलेच कपडे घालावेत. दुसऱ्याचं असतं ते आपलं नसतं.

'ललित', जानेवारी ८९

*

चेकॉव्ह

रशियन कथासम्राट अँन्टन चेकॉव्ह हा लोकोत्तर भाग्य, विमल मन आणि लखलखीत प्रतिभा घेऊन जन्माला आलेला होता. त्याची हयात अवधी चव्वेचाळीस वर्षांची. १८६० चा रशियात जन्म आणि निपुत्रिक असल्याच्या हताश अवस्थेत, जर्मनीतल्या बेडनविलर या कोरड्या हवेच्या गावी क्षयाने १९०४ मध्ये मृत्यू त्यांचं दफन मॉस्कोत झालं.

या चव्वेचाळीस वर्षांपैकी उत्तरायणातली पंचवीस वर्षे चेकॉव्हने सतत लिहिलं. 'चेकॉव्ह' हे टोपणनाव आहे. त्याचं मूळ नाव अँन्टन पाव्हलोविच. वास्तविक तो डॉक्टर माणूस, पण त्याने त्या पेशाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलं. घरात पैशांची नड होती. कथाकार असलेल्या अँलेक्झांडर नावाच्या त्याच्या मोठ्या भावाने लहानग्या अँन्टनला गोष्टी लिहून पैसे मिळवायचा सल्ला दिला. अँन्टनने भावाचा तो शब्द अक्षरशः झेलला नि भसाभस कथा लिहून काढल्या. चेकॉव्ह म्हणे, 'माझ्याजवळ या क्षणी अर्धा डझन गोष्टींचे सांगाडे तयार आहेत. पैसे टाका, मी ती कथानकं तुम्हाला विकत देतो.'

या कथासागरात सुमार नि किरकोळ गोष्टींचा भरणा अधिक आहे. मात्र ज्या पंचवीस-तीस कथा कलादृष्ट्या उत्तम आहेत, ती केवळ रत्नं आहेत. 'लेडी वुइथ ए डॉग', 'बिशप', 'डार्लिंग', वगैरे त्याच्या कथा केवळ अमर कोटीतल्या कलाकृती आहेत. सुदैवाने त्यांचे सुबक मराठी अनुवाद उपलब्ध आहेत.

कथालेखनाखेरिज चेकॉव्हने नाट्यलेखनही केलं. सतराव्या वर्षी त्याने 'फादरलेस' (१८७७) हे संपूर्ण नाटक आणि त्यामागोमाग 'ऑन दी हायरुड' ही एकांकिका लिहिली. हे दोन्ही प्रयत्न इतके फसले नि चेकॉव्हने त्या अपयशाचा इतका धसका घेतला की, चेकॉव्ह जिवंत असताना त्यांचे प्रयोगही झाले नाहीत, की त्यांच्या संहिताही प्रकाशित झाल्या नाहीत. त्यानंतर धैर्य एकवटून चेकॉव्हने

सहा एकांकिका लिहिल्या : स्वानसाँग, दी बेअर, प्रपोजल, अँन अनविलिंग मार्टीर, दी वेडिंग आणि ज्युबिली. विनोदी वातावरणामुळे ह्या एकांकिका प्रेक्षकांना खूप आवडल्या. चेकॉव्हला पैसे सुटले आणि त्याच्या वडिलांनी त्याची पाठ थोपटली.

नंतर चेकॉव्हने पाच नाटकं लिहिली :

आयव्हॅनॉव्ह (१८८७), 'सीगल' (१८९६), अंकल वान्या (१८९९), श्री सिस्टर्स (१९०१) आणि 'चेरी ऑर्चर्ड' (१९०४). थोर रशियन नाट्यदिग्दर्शक स्टॅनिस्लाव्हस्की आणि लेखक डाचेन्को. यांनी १८९८ मध्ये रशियन रंगभूमीला संजीवनी लाभावी म्हणून 'मॉस्को आर्ट थिएटर' ही नव्या नजरेची नाट्यचळवळ सुरू केली. प्रामुख्याने डाचेन्कोच्या शिफारशीमुळेच स्टॅनिस्लाव्हस्कीने चेकॉव्हची नाटकं बसवायला घेतली नि परिणामी चेकॉव्हची कीर्ती सर्वत्र दुमदुमली. सध्या चेकॉव्हची नाटकं जगभर केली जातात. तो एक जागतिक पातळीवरचा नाटककार समजला जातो. 'चेरी ऑर्चर्ड' हे त्याचं अखेरचं नाटक.

१९६० मध्ये चेकॉव्हची जन्मशताब्दी जगभर साजरी झाली. त्या निमित्त, ज्याच्या अपयशामुळे चेकॉव्हने धसका घेतला होता, तेच नाटक 'प्लॅटोनाव्ह' या नव्या नावाने रेक्स हॅरिसन ह्या प्रसिद्ध अभिनेत्याने लंडनच्या 'रॉयल कोर्ट' थिएटरमध्ये सादर केलं. तेच नाटक पुन्हा नव्या संगीत रूपात 'वाइल्ड हॉनी' या नव्या नावाने मायकेल फ्रॅन याने १९८४ मध्ये 'लिटलटन' थिएटरमध्ये सादर केलं. वसंतऋतूच्या स्वागतासाठी काही आनंदी स्त्रीपुरुष निवांत ठिकाणी जातात, तिथे सर्व बायका एकाच पुरुषावर आणि सर्व पुरुष एकाच बाईवर प्रेम करतात, असा विनोदी प्रकार घडतो. असं हे हलकंफुलकं विनोदी प्रहसन आहे.

आता चेकॉव्हच्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवाच्या निमित्ताने नटवर्य मायकेल पेनिंग्टन याने 'एकपात्री चेकॉव्ह' हा हलकाफुलका कार्यक्रम सादर करायला सुरुवात केली आहे. विशेष म्हणजे तो चेकॉव्हचं सोंग रंगभूमीवर आणतो. चेकॉव्हच्या गोष्टी, त्याची नाटकं, त्याचा प्रचंड नि बोलका पत्रव्यवहार, यांतले वेचे एकत्र गुंफून हा 'चेकॉव्ह शो' होतो. चेकॉव्हपाशी आग्रह औषधालासुद्धा नव्हता. आक्रस्ताळेपणा नव्हता. तो नीतिग्रस्तही नव्हता. तो कमालीचा शांत, समंजस, दयाळू आणि मानवी घटनांचा अलिप्त निरीक्षक होता. त्याने कधीही कुणालाही मार्गदर्शन केलं नाही. तो फक्त लिहून मोकळा व्हायचा. आयुष्यात तो

कधीही श्रीमंत झाला नाही. लिहायचं नि पोटापुरते पैसे मिळवायचे हा त्याचा एकूण खाक्या होता. टॉलस्टॉयविषयी त्याला उमाळा होता. गॉर्की त्याचा मित्र. एकेचाळीसाव्या वर्षी चेकॉव्हने ओल्गा निपर या त्याच्याच नाटकात काम करणाऱ्या नटीबरोबर लग्न केलं. त्या वेळी त्याला क्षयरोग जडलेला होता. तरीही त्याने विवाह केलाच. दोन वर्षांनंतर ओल्गाला दिवसही गेले, पण बाळ हाताशी लागलं नाही. दैवाचा हा वार क्षयग्रस्त चेकॉव्हला सहन झाला नाही. व्याकुळ अवस्थेत त्याने जगाचा अकालीच निरोप घेतला.

रशियात संपूर्ण चेकॉव्ह साहित्य तीस खंडांमध्ये प्रसिद्ध झालं आहे. पैकी अठरा खंडांमध्ये त्याच्या गोष्टी, नाटकं, हकिगती नि टिपणं आहेत. उरलेल्या बारा खंडांत प्रचंड पत्रव्यवहार आहे. चेकॉव्ह मनस्वी पत्रलेखक होता. त्याने दैनंदिनी लिहिली नाही. लांबलांब पत्रं लिहिली. तरुण स्त्रियांनाही त्याने उत्साहानं पत्रं लिहिली, पण मर्यादा कधी सोडली नाही. चेकॉव्हची पत्रं तरुण वाचकांमध्ये फार लोकप्रिय आहेत. कारण त्या पत्रात चेकॉव्हचं पारदर्शक मन दिसतं. चेकॉव्हच्या नावावर एकही गुंता नाही की छद्म नाही. तो परमशांत, मितभाषी आणि कनवाळू पुरुष होता. टॉलस्टॉयविषयी त्याला कमालीचा आदर होता. चेकॉव्हचे शब्द आहेत, “मी टॉलस्टॉयवर जितकं प्रेम केलं तितकं अन्य कुणावरही केलं नाही. मी अश्रद्ध आहे. तथापि, अन्य सर्व श्रद्धाविषयांपेक्षा टॉलस्टॉयने ज्या मूल्यांविषयी श्रद्धा व्यक्त केल्या, त्या माझ्या हृदयाला जवळच्या वाटतात. जोपर्यंत साहित्याच्या दुनियेत टॉलस्टॉय आहे तोपर्यंत आपण लेखक असण्यात दिलासा आहे.”

रशियाप्रमाणेच चिनी भाषेतही तीस खंडी समग्र चेकॉव्ह उपलब्ध आहे. जपानी भाषेतील अनुवाद चौवीस खंडांत आहेत. जर्मनमध्ये चेकॉव्हच्या पत्रव्यवहाराचे सहा खंड आहेत नि ते त्याच्या कथासाहित्यापेक्षा अधिक लोकप्रिय ठरले आहेत. इंग्लंडमध्ये चेकॉव्हच्या कथा सर्वप्रथम श्रीमती कॉन्स्टन्स गार्नेटने रसाळ शैलीत अनुवादित केल्या. त्याचं नाट्यवाङ्मय गार्नेट, एल्सावेटा फेन आणि एस. एस. कोटेलीयांस्की यांनी अनुवादित केलं. माझ्या मते चेकॉव्हचे सर्वोत्तम इंग्रजी अनुवाद डॉ. रोनाल्ड हिंग्ले ह्यांचे आहेत. ‘ऑक्सफर्ड चेकॉव्ह’ ह्या नावाने दहा खंडांत हे अनुवादित साहित्य उपलब्ध आहे. दहाही खंड एकत्र असे कुठेच दिसले नाहीत. अधलेमधले पाच खंड पुणे विद्यापीठाच्या

जयकर ग्रंथालयात आहेत. आठवा खंड तिथे आहे, तो जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावा. कारण चेकॉव्हच्या महत्त्वाच्या कथा त्या खंडात आहेत. चेकॉव्हच्या कथांचे तीन संग्रह आणि एक नाटक मराठीत आलं आहे. पैकी, अनिल हवालदारांनी थेट रशियनवरून अनुवादित केलेला कथासंग्रह आणि सुमती कानिटकरांनी अनुवादिलेलं 'चेरीचा मळा' हे नाटक दर्जेदार आहे.

चेकॉव्हला भरघोस अशी रक्कम आयुष्यात कधीच दिसली नाही. आर्थिक परिस्थिती बेतासबात होती आणि पोसावं लागणारं कुटुंब फार मोठं होतं. भरीला, चेकॉव्हला पाहुण्यांच्या आदरातिथ्याचा फार उमाळा असे. साहजिकच मिळालेले पैसे संपून जात. म्हणून त्याने काही कथासंग्रहांचे स्वामित्वही उक्ते पैसे घेऊन प्रकाशकांना विकून टाकले. तो म्हणे, "मला महत्त्वाचं जे लिहायचं आहे ते एकदा लिहून झालं की उरलेलं आयुष्य मी छोटे फार्स लिहून पैसे मिळविण्यात घालवीन. तेलाच्या विहिरीतून तेलं उसळतं तशी विनोदी कथानकं मला शेकड्यांनी सुचतात." पण आवश्यक ते निर्वेधपण चेकॉव्हला लाभलंच नाही.

आत्मसन्मान जपणं आणि दुसऱ्याचा स्वाभिमान अबाधित राखणं, ही चेकॉव्हची वृत्तीवैशिष्ट्यं होती. जबाबदारीच्या भावनेने वागणं हा त्याचा मनोधर्म होता. अखंड लेखनसातत्य ही त्याची विद्या होती. ह्या सर्वांचं फलित. म्हणजे मनुष्यस्वभावाची अलिप्तपणे उकल करून दाखवणारं चेकॉव्हचं अनाग्रही बाजाचं कथासाहित्य. त्या साहित्यांची महती सांगतांना मॉस्कोच्या 'चेकॉव्ह वस्तुसंग्रहालया'च्या संचालिका श्रीमती शियोगोलेव्हा म्हणाल्या, "चेकॉव्ह हा उत्तम सोबती आहे. मी दुःखी मनःस्थितीत असते तेव्हा चेकॉव्ह वाचते आणि आनंदात असते तेव्हासुद्धा चेकॉव्हच वाचते."

अशा अलौकिक चेकॉव्हची रशियात सहा वस्तुसंग्रहालयं आहेत. लेखनव्यवसायात रमलेल्या आपल्या लोकोत्तर सुपुत्राचा राष्ट्र कसा सन्मान करू शकतं त्याचा हा नमुना आहे !

महाराष्ट्र टाइम्स ७-१-१९९०.

*

लेखनासाठी निवांत जागा

लेखक गुंजेएवढा असो वा पहाडासारखा धिप्पाड प्रतिभावंत असो, त्याला लेखन करण्यासाठी निवांतपण लागतंच. हे निवांतपण दुपंखी असतं. चित्ताचं निवांतपण, तसंच वस्तीचंही. अगदी रामदासांसारख्या सिद्धालासुद्धा एकटक रचना करण्यासाठी निवांत अशी गाढगूढ शिवथर घळ गाठावीच लागली. पायरवशून्य कोपरा गाठून लेखनसमाधीत मग्न व्हायचं हे आपल्याकडेही लेखकांचं सरसकट वळणच आहे. वि. सी. गुर्जरांनी कशेळीत, र. वा. दिघ्यांनी खोपोलीला नदीकाठी, डॉ. य. खु. देशपांड्यांनी यवतमाळला आणि कविवर्य दे. ल. महाजनांनी नांदेडात गोदातटाकी निवांत बैठक मारून कागदांचे डोंगर उभे केले. गोनीदा, मेहेकरचे ना. घ. देशपांडे, वडगावच्या इंदिरा संत, ग्वाल्हेरचे म. म. देशपांडे आणि धायरीचे पं. महादेवशास्त्री जोशी, ही हाताजवळची ताजी उदाहरणं आहेत. नवनिर्माणाला वाहिलेल्या आपापल्या आयुष्याच्या पूर्वार्धात बोरकर कवींनी नि उत्तरार्धात माधव आचवलांनी तोच कित्ता गिरवला होता. अर्थात, ऐन वस्तीत चूल मांडून सृजनशील निवांतपण आजही अलगपणे भोगणारे व्रतस्थ साहित्यसेवक सुदैवाने आहेतच. कुसुमाग्रज, मंगेश पाडगावकर, शरच्चंद्र चिरमुले, अरविंद गोखले, लीलावती आणि भा. रा. भागवत, सुधा नरवणे, गौरी देशपांडे, ही मूठभर उदाहरणं साक्षीला आहेत. हे सगळे गावात असतात आणि गावात शरीराने असून मनाने तिथे नसतातसुद्धा.

वस्तीचं निवांतपण न लाभल्यामुळे जातिवंत लेखकांचं लेखन अडलं, असा दाखला उपलब्ध नाहीच. कवी माधवराव काटदरे, धनंजय कीर, श्री. के. क्षीरसागर, चिं. त्र्यं. खानोलकर वगैरे घोरमेहेनती मंडळींनी गळे न काढता त्यांचा लेखनयज्ञ चाळीमधल्या चिंचोळ्या खोल्यांमध्येच मांडला होता. डॉ. रा. चिं. ढेरे अगदी कालपरवापर्यंत वीतभर जागेतच शांत चित्ताने लिहीत होते. शिवाय

चित्तातच निवांतपणाचं तळं लाभलेला आणखी एक लेखकवर्ग— वसुंधरा पटवर्धन, जया दडकर, शंकर रामाणी, द. भा. धामणस्कर, श्रीनिवास कुळकर्णी वगैरेंच्या रूपाने लुकलुकतो, तो वेगळाच. ह्या स्वयंभूना माझे नमस्कार आहेत.

काही का असेना, वस्तीचं निवांतपण लेखकांच्या उपयोगी पडतं हे सत्य आहे आणि हे तत्त्व लक्षात घेऊन विलायतेत लेखकांना निवांतपण अनुभवता यावं म्हणून काही उपकारी प्रतिष्ठानं एका व्यापक नजरेने कामं करीत आहेत. उदा. स्कॉटलंडमधला 'हावथॉर्नडेन कॅसल' ट्रस्ट.

हावथॉर्नडेन गढी स्कॉटलंडमध्ये डोंगराळ भागात आहे. तिचं बांधकाम सतराव्या शतकात एका उमरावानं केलं. तिचा बाह्य अवतार जुनापुराणा आहे. आतली सजावट मात्र अद्ययावत् नि झकपक आहे. राहण्याच्या उत्तम सोयी केलेल्या आहेत. स्वयंपूर्ण गाळे पाडलेले आहे. नोकरवर्ग भरपूर नि तत्पर आहे. खाद्यपदार्थांची खैरात असतेच, शिवाय चांगले कागद, टंकयंत्रं, लेखनसामग्री, लागेल तितकी मोफत पुरवली जाते.

ही सोय फक्त लेखक-लेखिकांसाठी आहे नि पूर्णपणे विनामूल्य आहे ! ज्याच्या नावावर किमान एक तरी पुस्तक प्रसिद्ध झालेलं आहे, अशा कुठल्याही लेखकाला नि लेखिकेला लेखन करण्यासाठी ह्या हावथॉर्नडेन गढीचा स्वतःचे पैसे न वेचता उपयोग करून घेता येतो. एका महिन्याहून अधिक काळसुद्धा गढीवर निवांत वस्ती करता येते. एका वेळी पाच लेखक-लेखिकांना वेगवेगळं राहता येईल अशी सोय आहे.

गढीवर लेखनासाठी राहणाऱ्यांना कुठल्याही अटी घातलेल्या नसतात. फक्त एक संकेत काटेकोरपणे पाळावा लागतो : सकाळी नऊ वाजल्यापासून सायंकाळी साडेसहा वाजेपर्यंत, कुणालाही आपापसात बोलता येत नाही. वातावरण कमालीचं शांत ठेवलं जातं. आवाज उमटतो तो फक्त टंकयंत्रांचा. जेवणखाण सर्व गुपचूप चालतं. लेखकांनी वाटल्यास लिहावं, वाटल्यास वाचावं, वाटल्यास विश्रांती घ्यावी, बागेत भटकावं. फक्त दुसऱ्याला चाळवू नये. दिवेल्लागणीनंतर गप्पाटकांना ऊत आला तरी चालतो. मद्यसुद्धा मोफत पुरवलं जातं.

गढीवर होणारा सर्व खर्च एका खाजगी प्रतिष्ठानतर्फे परस्पर भागवला जातो. गढीवर कुणाला राहू द्यायचं ह्यासाठी अर्जाची छाननी एका निरपेक्ष

लेखकमंडळाकडून केली जाते. मंडळावर स्टीफेन स्पेंडरसारखा आघाडीवरला निर्भोड कवी आहे. त्यामुळे वशिलेबाजीचा संभवच नाही.

लेखकांची विद्या टवटवीत राहावी, त्यांचा हात लिहिता राहावा, सांस्कृतिक वैभवाचं कमळ टक्क फुलावं, म्हणून विलायतेत खाजगी प्रतिष्ठानं डोळसपणे पेरती होतात. लेखकांना मुक्तद्वार असलेली स्कॉटलंडमधली हावथॉर्नडेन गढी हे ह्याचं उत्तम उदाहरण आहे.

'ललित', जानेवारी, १९८७

*

लेखनाचा चक्रदंड

रात्रीचा दिवस करून लिहायचं, त्याला चाळण मारून मारून जे पीठ शिल्लक उरेल ते पुस्तकरूपाने प्रकाशित करायचं, आणि त्यातून तयार झालेल्या गट्ठ्यांकडे हताशपणे पाहत आपली झोप उडवून घ्यायची, हा सगळा तिपेडी चक्रदंड घालायचा तरी कशासाठी ?

लेखनाच्या बाजारपेठेत उतरलेल्या हरएक सौदागराला हा प्रश्न अधूनमधून सतावतोच. ह्या खडतर वाटचालीत रक्तबंबाळ झालेल्यांची संख्या अगडबंब आहे. ज्यांनी ह्या मॅरेथॉन स्पर्धेतून अंग काढून घेतलं, ते बचावले म्हणायचं.

व्हर्जिनिया वुल्फच्या प्रतिभासृष्टीचे शिल्पकार आणि तिचे तत्पर यजमान, बुद्धिप्रामाण्यवादी ग्रंथकार, निष्णात संपादक आणि नैतिक मूल्यांशी बिलकूल तडजोड न करणारे ब्रिटिश प्रकाशक म्हणून लेनर्ड वुल्फ ह्यांची ख्याती आहे. 'सोईंग', 'ग्रोईंग', 'बिगिनिंग अगेन', 'डाऊनहील ऑल दी वे' आणि 'दी जर्नी, नॉट दी अॅरायव्हल मॅटर्स' अशा पाच खंडांत त्याने सांगितलेलं चिरेबंदी शैलीतलं सत्यनिष्ठ आत्मचरित्र, ही वाचकांना साक्षात मेजवानीच आहे. ह्यांतल्या तिसऱ्या खंडाला विलायतेतलं सर्वश्रेष्ठ मानलं गेलेलं एक हजार पौंडांचं डब्ल्यू. एच. स्मिथ पारितोषिकही लाभलं. अशा ह्या लेनर्ड वुल्फला कशाला काही कमी नव्हतं. तो एके काळचा ब्रिटिश साम्राज्यशाहीतला सनदी अंमलदार होता. म्हणजे अर्धाअधिक राजाच. नव्वद वर्षांचं आरोग्यसंपन्न आणि विवंचनामुक्त आयुष्य त्याला लाभलं. पैशाचं त्याला मुदलातच प्रलोभन नव्हतं. व्हर्जिनियाने त्याच्यावर ब्रह्मचर्याची जन्मभर सक्ती लादल्यामुळे त्याच्या प्रपंचाने अंग धरलंच नाही, आणि पं. नेहरूंसकट वरिष्ठ वर्तुळात त्याची अनाक्रमी मैत्री. तात्पर्य, लेखकाला जे जे म्हणून ह्या एका जन्मात मिळायचं असतं, ते सारं वैभव लेनर्ड वुल्फच्या पायाजवळ होतं. ई.एम. फॉर्स्टरसुद्धा नवोदित लेखकांना

सल्ल्यासाठी लेनर्ड वुल्फकडे पाठवायचा, अशी ज्याची महत्ता त्या वुल्फचे ताळेबंदवजा शब्द आहेत.

‘माझ्या अठ्ठ्याऐंशी वर्षांच्या कार्यमग्न जिंदगीतले अंदाजे दीड-दोन लाख तास तरी, ब्रिटिश समाजाचं प्रबोधन व्हावं, आणि इथल्या समाजकारणाला सुजाण वळण लागावं म्हणून मी सर्वशक्तिनिशी खर्च केले. ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून नेकीने बौद्धिक काम केलं. आज मागे वळून पाहताना प्रश्न पडतो की, माझ्या त्या अथक श्रमांचं फलित तरी काय? माझ्या लेखनामुळे समाज काडीइतकाही बदलला नाही, जग बदलण्याच्या तर गोष्टीच सोडा. इतका आटापिटा करून मी हे दुसऱ्याचं दळण दळलं तरी कशासाठी? त्यापेक्षा लेखन न करता पिंगपाँग खेळण्यात मी माझं आयुष्य घालवलं असतं तरी ते सुखी झालं असतं. मी दौतीत टाक न बुडवतो, तरी समाज आज ज्या वळणावर आहे, त्याच वळणावर आला असता !”

एकंदरीत, मांडी मारून आरंभिलेल्या लेखनयज्ञाचं फळ हे असं निराशाजनक आहे ! आणि तरीही, पुढच्यांना लागलेल्या ठेचांकडे डोळेझाक करून नवोदित लेखकांच्या पलटणी तयार व्हायच्या त्या होतातच. शिवाय, त्या खोगीरभरतीला हातभार लागावा म्हणून मोठमोठाली प्रतिष्ठानं धनाचे हंडे रिते करतात ! किंबहुना, काही लेखकांनीही स्वतःच्या मानधनाच्या पैशातून बाजूला काढून ठेवलेल्या रकमा अन्य लेखकांना सुविधा मिळाव्यात म्हणून मुक्त हस्ते वाटल्याची उदात्त उदाहरणं आहेत. आजकाल अष्टन सिक्लेअरचं नाव कुणी घेत नाही. मात्र, एक जमाना केवळ त्याचाच होता. त्याची लेखनावरची मिळकतही अजस्र होती. त्याने आपल्या पैशातून खास लेखकांसाठी स्वतंत्र वसाहत उभी केली होती. ज्या कुणाला निवांतपणे लेखन करण्याची इच्छा आहे, त्याने अष्टन सिक्लेअरच्या वसाहतीत जावं, राहावं, खावं-प्यावं, नि निर्विघ्नपणे लिहावं, अशी त्याने योजना केली होती. लेखणी हे समाजपरिवर्तनाचं हत्यार आहे अशी त्याची धारणा होती, आणि समाजपरिवर्तन हे त्याचं स्वप्न होतं. तथापि, अष्टन सिक्लेअरने निर्माण केलेल्या वसाहतीला अचानक आग लागली. ती अभिनव सृष्टी भस्मसात झाल्यानंतर अष्टन सिक्लेअरला के. अहमद अब्बास अमेरिकेत भेटले होते. त्या भेटीचा अब्बासकृत वृत्तान्त मुळातूनच वाचण्यासारखा आहे. सामाजिक बांधिलकीची उपज असलेला दूरदृष्टी

अमेरिकन साहित्यसेवक कुठल्या वेगळ्या पातळीवरून स्वार्थनिरपेक्ष विचार करू शकतो, त्याची त्या हकीगतीवरून कल्पना येते.

उमेदवार लेखकांचं अनुभवविश्व विस्तारावं म्हणून आपल्या मानधनातली काही रक्कम स्वतंत्र प्रतिष्ठान स्थापून त्यामार्फत विनियोगित करावी अशी व्यवस्था सॉमरसेट मॉमनेही जाणीवपूर्वक करून ठेवली आहे. सॉमरसेट मॉम प्रवासी शिष्यवृत्तीचा लाभ, ब्रिटिश प्रजाजन असलेल्या अनेक तरुण होतकरू लेखकांनी आजवर उठवलेला आहे. विद्याधर सुरजप्रसाद नायपॉल हा आजचा विश्वविख्यात लेखक त्यांपैकीच एक.

लेखकांना लिहायला निवांतपण, फुरसद आणि नियमित आर्थिक साहाय्य लाभावं म्हणून दोन अमेरिकन प्रतिष्ठानं जागरूक आहेत. पैकी, एका प्रतिष्ठानाने डोंगराळ भागात लेखकांसाठी सर्व सोयींनी युक्त असलेली वसाहत तयार केली आहे. तिचं नाव आहे एडवर्ड मॅक्डोवेल कॉलनी, पिटरबरो. वसाहतीच्या मुख्य इमारतीत लेखकांच्या राहण्याची सोय आहे आणि रानात लहान लहान केबिन्स बांधली आहेत. ह्या केबिन्समध्ये फक्त लेखन करायचं. दुपारचं भोजन तिथे पोहोचवलं जातं. रात्र पडल्यावर वस्तीसाठी लेखकांनी मुख्य इमारतीत परतायचं. आणि हे सर्व मोफत ! लेखकांसाठी अशीच दुसरी वसाहत कांट्रीना ट्रास्क ह्या लेखिकेनेच उभारून दिली आहे. साराटोगा स्प्रिंग्ज ह्या गावातली ही डोंगराळ भागातली वसाहत 'याडो' ह्या नावाने ओळखली जाते. निवांतपण हवं असणाऱ्या लेखकांना 'याडो'मध्येही सर्व सुविधा विनामूल्य, विनाअट पुरवल्या जातात. तुम्ही या, इथे निसर्गाच्या सान्निध्यात राहा आणि पोटभर लिहा, एवढीच ह्या प्रतिष्ठानाची अपेक्षा असते.

आणि आपल्याकडे ?

किडूकमिडूक करणाऱ्या मराठी लेखकाने तो जिथे कुठे असेल तिथेच लेखनाचा घनघोर चक्रदंड घातला पाहिजे, अशी सुरेख समाजव्यवस्था आपल्याकडे निर्माण झाली आहे. वाटतं, दृष्ट लागेल.

ललित, जुलै १९८७

*

लेखकाचं सत्त्व

पुढच्या काळात नोबेल पारितोषिक मिळवलेल्या जॉन स्टाइनबेकच्या उमेदवारीच्या काळातली ही हकिगत.

मार्टिन बिडवेल ह्या लेखकाचीही उमेदवारी चालू होती. सल्लामसलतीसाठी तो नवोदित स्टाइनबेकच्या घरी गेला. तो प्रसंग बिडवेलच्याच शब्दांत असा:

दार ठोठावलं. स्टाइनबेकची पत्नी कॅरोल हिने ते उघडलं. मी म्हणालो, “फोन न करताच आलो याबद्दल क्षमा करा.” तशी कॅरोल उत्तरली, “अहो, आमच्याकडे फोन नाहीच मुळी. फोन ठेवणं फार महाग पडतं.”

मी बैठकीच्या खोलीत प्रवेश केला. जागा काळोखी नि नाउमेद करणारी वाटली. कॅरोल म्हणाली, “बसा. जॉन बाहेर गेलाय. येईलच एवढ्यात.”

“आपण केलेल्या स्वागतामुळे धन्य वाटलं.” मी म्हणालो.

“त्यात काय आहे विशेष? आम्ही संध्याकाळी बहुधा घरीच असतो. मित्रमंडळी यायचीच ही वेळ आहे.”

इतक्यात जॉन बाहेरून परतलाच. धिप्पाड शरीर. गरगरीत डोकं. राकट चेहरा. ‘तरवार कट’ मिशा. तो खुर्चीत बसल्यानंतर तर मला आपण जणू रोडीनचं दणकट शिल्पच पाहत आहोतसं वाटलं.

गंभीर चर्येनं त्याने धीमे धीमे बोलायला सुरवात केली-

“इथे थंडीचा कडाका आहे. म्हणून येत्या हिवाळ्यात आम्ही मेक्सिकोला जाऊ कदाचित.”

मी म्हणालो,

“त्यापेक्षा तुम्ही ताहिती बेटावर जा. तिथे सूर्यप्रकाश भरपूर असतो. तिकडे प्रतिष्ठित मंडळीत माझ्या ओळखीही आहेत, मी त्यांची यादी देईन तुम्हाला. ते

लोक मदत करतील.”

“मदत ? नि त्रयस्थांची ? ती कशाला हवी ? देश जाणून घ्यायचा तर थेट तिथल्या सामान्य लोकांतच मिसळलं पाहिजे. तेच श्रेयस्कर.”

इतकं बोलून स्टाइनबेक उठला नि फडताळातलं डोस्टोव्हस्कीचं ‘क्राइम अँड पनिशमेंट’ काढून तंद्रीत चाळू लागला.

मी म्हणालो, “डोस्टोव्हस्कीची पात्रं अतिमानुष वाटतात. ती चारचौघांसारखी वाटत नाहीत.”

“तुम्ही चुकीचं बोलताहात,” स्टाइनबेक ठणकावून म्हणाला, “डोस्टोव्हस्कीची पात्रं म्हणजे मानवतेचा अर्क आहेत. डोस्टोव्हस्कीच्या एका पानात जे मानसशास्त्रीय सत्य गवसतं ते अनेकांच्या संपूर्ण ग्रंथातसुद्धा सापडत नाही ! हरएक होतकरू लेखकाने हे ध्यानात ठेवायला हवं. ह्या सत्याचं आकलन ज्याला होणार नाही, तो लेखक म्हणून रखडलाच असं समजा. त्याच्याने काहीही लेखन होणार नाही.”

बोलता बोलता स्टाइनबेकची चर्चा एकाग्र झाली. आपण काहीतरी अतिपवित्र भाष्य करीत आहोत अशा आविर्भावात तो सांगू लागला,

“लेखक कशासाठी लिहितो ? लेखकाच्या आत आत काही तरी उसळी मारत असतं, व्यक्त होण्यासाठी उचंबळून येत असतं, त्याला शब्दाकार देण्यासाठी लेखक लिहितो. मानवी आयुष्यात काही मूलभूत द्रव्य असतं. त्या मूलभूतांला हात घालण्यासाठी लेखक लिहित असतो.” नंतर आवाजातला आवेश गळून तो म्हणाला, “पण लेखनातून पैसा सुटत नाही, हा वांधा आहे. मी लिहीन नि श्रीमंत होईन, हे म्हणणं फोल आहे. ते असो. मला सांगा, तुमची लेखक म्हणून नेमकी अडचण काय आहे ?”

“माझं लेखन मी माझ्या एजंटामार्फत प्रकाशकाच्या गळ्यात बांधू शकलेलो नाही. एजंट म्हणतो, कादंबरीतलं पात्र बदल.” मी सांगितलं.

“म्हणे, पात्र बदल ! कशाला ? तर प्रकाशकाला खूष करायला !” स्टाइनबेक सांगू लागला, “प्रकाशकाचा काय संबंध ? तुमच्या लेखनाने खूष कोण झालं पाहिजे ? तुम्ही स्वतः, की तो ति-हार्ईत प्रकाशक ? तुमच्या लेखनाने सर्व प्रथम तुमचे तुम्ही खूष झाला पाहिजेत. इतरांच्या खुषीचा प्रश्नच उद्भवत नाही. मनाविरुद्ध दुरुस्त्या स्वीकारून तुम्ही स्वतःला विकू नका, स्वतःशी

अप्रामाणिक होऊ नका. पाहा, मी आणि माझी पत्नी, आम्ही इथे राहतो. मी लेखन करतो. काय सुटतं मला ? पण मिळेल त्या किडूकमिडुकावर आम्ही जेमतेम गुजराण करतो. पैसे नसल्यामुळे आमची मौजमजा बंद आहे. नाटकं पाहणं शक्यच होत नाही. पण त्याचं वैषम्य नाही. माझं मन मला जो नि जसा कौल देईन तस्संच मी लिहितो. कुठलीही शक्ती माझ्या संकल्पात व्यत्यय आणू शकत नाही.”

स्टाइनबेकच्या डोळ्यांत आत्मशक्तीचं तेज दिसू लागलं. त्या अंधाऱ्या जगापासून तो अलग पडल्यासारखा, उंचावल्यासारखा भासला. घरात वावरणारी त्याची पत्नी छायेसारखी भासली नि मी तर त्या क्षणी अगदी नगण्यच वाटलो.

ललित, मार्च १९८७

*

साधं सरळसूत आयुष्य

माणसं असंही जगतात नि काहीजण तसंही जगतात. संधी मिळाली नि गुप्ततेची हमी असली तर सैलसर जगूनही माणसं मोकळी होतात; तसंच निग्रहाने संधीकडे पाठ फिरवून व्रतस्थ राहिलेल्यांचीही उदाहरणं आहेतच. लेखक, लेखिका, कलाकार वगैरे गोटातली यशस्वीतेकडे झेपावलेली मंडळी जरा अधिक चतुराई करतात, तसंच चतुराईचं कसब हातात असलेली माणसंही बिलकूल चालबाजी न करता साधं, शांत, एकपदरी आयुष्य न कुरकुरता जगतात. नाट्यछटाकार दिवाकरांपासून दि. बा. मोकाशींपर्यंत नाकासमोर चालत गेलेल्या निष्कलंक साहित्यसेवकांचा एक जथा आपल्याकडे आहेच. ज्यांनी लाभलेल्या संधीवर झडप घातली आणि आडोशाला जाऊन छोटंसं मध्यंतर उरकून घेतलं, असेही आहेतच किंवा असणारच. आपल्याकडचं उदाहरण न देता दूरच्या इंग्लंडमधलाच दाखला पुढे करतो म्हणजे क्षोभाची संभाव्यता टळली नि सत्याशीही इमानदारी दाखवल्यासारखं होईल.

एलिझाबेथ बोवेन ही इंग्लंडमधली लौकिकवान वृद्ध कादंबरीलेखिका. मुल्कराज आनंदांच्या ती स्नेहपरिवारातली. ऐटबाज व्यक्तिमत्त्व, सुबत्ता आणि लोकप्रियता ह्यांच्या बेरजेमुळे तिच्या दिवाणखान्यात थोरामोठ्यांची ऊठबस असे. तिने ॲलन कॅमेरॉन नावाच्या शिक्षणतज्ज्ञाशी लग्न केलं. हा कॅमेरॉन एक बडी आसामी होता. चढत चढत तो बी. बी. सी.चा अंमलदार झाला. फार मोठी सत्ता त्याने भोगली. सत्तेचा काडीमात्र दुरुपयोग न करता शिक्षकाला साजेसं सभ्य बाळबोध आयुष्य इकडेतिकडे न पाहता तो जगला.

इथपर्यंत ठीक आहे.

एलिझाबेथ मात्र लेखिका होती. तिचं स्वतंत्र मित्रमंडळ होतं. ती भटकंतीही करायची. करता करता तिच्या आयुष्यात एक नव्हे, तर दोन प्रियकर डोकावले.

त्यातला चार्लस रिची हा विचारवंत लेखक होता. आपलं हे प्रारंभी छुपं असलेलं प्रेमप्रकरण एलिझाबेथनं पुढे उघडं केलं. नवऱ्यालाही सांगितलं. त्याचं इंग्लंडमध्ये कुणालाच काही वाटलं नाही. वाचक म्हणाले, चालायचंच ! गुणी लेखिका आहे तेव्हा आयुष्यात थोडंफार गुजगुज असायचंच. तिने चांगलं लिहून आम्हाला आनंद दिला इतकं आम्हाला खूप झालं. अधिक अपेक्षा नाही.

पुढे पंच्याहत्तरी ओलांडल्यावर एलिझाबेथला कर्करोगानं गाठलं. आपण पूर्वी व्यभिचारकर्म केलं म्हणून आपल्याला आता अदल घडली असा खुळा विचार तिच्या मनाला शिवलासुद्धा नाही. स्वभावाने ती नम्रच होती. आपण जन्माला येऊन एक चांगली खेळी खेळलो असाच तिचा दृष्टिकोन अखेरपर्यंत राहिला. तिला मूलबाळ नव्हतंच. एक बहीण तेवढी होती. ती बहिरी होती. मौज म्हणजे एलिझाबेथ आजारी पडली नि बहिणीचं बहिरेपण अकस्मात नि आपोआप संपुष्टात आलं ! तिला नीट ऐकू यायला लागलं. दुसरी अजब बाब म्हणजे एलिझाबेथ किंचित तोतरी बोले. कर्करोगाची लागण झाल्याबरोबर तिचं तोतरेपण पळालं ! ती अस्खलित बोलू लागली नि तिची बहीण ते स्वच्छ ऐकू लागली !

आयुष्यातल्या धूपछाँवाचं एक मजेशीर उदाहरण म्हणून हे सांगितलं.

ह्याच्या उलट मिसेस गास्केल ह्या प्रतिष्ठित लेखिकेचं आयुष्य आहे.

मिसेस एलिझाबेथ गास्केल ही आपल्याकडच्या नाना जगन्नाथ शंकरशेटांच्या कालखंडातली लेखिका, म्हणजे जमाना कुठला आहे पाहा. तिचा जन्म १८१० चा. मृत्यू १८६५ चा. म्हणजे पंचावन्न वर्षांचं आयुष्य तिच्या वाट्याला आलं. ह्या पंचावन्न वर्षांत ती चुकूनसुद्धा कधी वावगी वागली नाही, की तिने कसलीही छचोरी केली नाही. संशयास्पद असं तिच्या आयुष्यात काहीही, कधीही घडलं नाही. ती जन्मजात कष्टाळू लेखिका होती. आपण बरं, आपला संसार बरा, की आपलं लेखन बरं असा तिचा सरळमार्गी खाक्या होता. मनात आणती तर ती सर्व प्रकारचे रंग ढंग करू शकली असती. कारण आयुष्य चवीने जगणारे डिकन्ससारखे, लेखक तिचे हितचिंतक आणि स्नेही होते. पण ती त्या पाऊलवाटेने गेलीच नाही. मोहवशता तिच्यापाशी नव्हतीच. तिचा नवरा धर्मोपदेशक होता. त्याचा संसार तिने इमानेइतबारे केला. आपला शब्द वापरायचा म्हणजे ती पतिव्रता होती.

मिसेस गास्केलच्या मुलींना मात्र आपली आई लेखिका असूनही पतिव्रता असावी, ह्याचं चमत्कारिक आश्चर्य वाटलं ! म्हणून मातेच्या मृत्यूनंतर तिची एकूण एक कागदपत्रं त्या लेकींनी परत परत तपासली, पण संशयास्पद असा एक शब्दही त्यांना आढळला ! गास्केलबाईंचे सर्व व्यवहार अत्यंत स्वच्छ होते. एका धर्मोपदेशकाच्या कारभारणीचा पत्रव्यवहार तो काय असणार ? डिकन्स, थॅकरे, ब्रॉन्टे भगिनी, यांना लेखनविषयक लिहिलेली पत्रं होती. पण एकाही पत्रातला बोटभरसुद्धा मजकूर गैर नव्हता. ती सगळी व्यावहारिक बाबींसंबंधी पत्रं होती.

वास्तविक पाहता ती पत्रं जशीच्या तशी शाबूत राहायला हवी होती. वाड्मयेतिहासाचा तो ऐवज झाला असता. पण खुद्द लेखिकेचीच इच्छा होती की, आपल्यामागे आपलं एकही पत्र किंवा चिठ्ठी राहू नये, आपलं कुणीही चरित्र लिहू नये ! तिने मुलींना तशी आज्ञाच केली होती नि मातेची आज्ञा शिरसावद्य मानून तिच्या लेकींनी मातेचा तो मौलिक पत्रव्यवहार जाळून खाक केला. इतकी कडेकोट दक्षता घेऊनही मिसेस गास्केलची काही पत्रं बचावलीच, कारण ती दुसऱ्या मंडळींच्या दफ्तरात दडलेली होती !

आता संशोधकांनी अविश्रांत परिश्रम घेऊन ते धन हुडकून काढलं आहे. ती सगळी पत्रं लीडस् विद्यापीठात जतन करून ठेवण्यात आली आहेत. १८६५ साली मिसेस गास्केल ख्रिस्तवासी झाली. मोजून शंभर वर्षांनंतर, म्हणजे १९६६ साली तिच्या उरल्या सुरल्या पत्रांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला !

ह्या पत्रातून लेखिकेचं जे सोज्वळ मन दिसतं ते वात्सल्यमूर्ती मातेचं नि गृहकृत्यदक्ष गृहिणीचं आहे. दोघी मुलींच्या लग्नाची वयं सरत चालल्याची चुटपूट त्यात पावलापावलावर आहे. मुली सासरी निघून गेल्यावर घर खायला उठणार त्याची धास्ती आहे. स्वतःची वास्तू असावी, त्या बंगल्यात एका कोपऱ्यात बसून आपण शांतपणे लिहावं, मित्रमंडळींचं घरात आगतस्वागत व्हावं, अशा गृहिणीच्या साध्या इच्छा प्रगट झालेल्या आहेत. माझ्या मृत्युपत्राचा खर्डा तयार कर असं वकिलाला सांगितलेलं आहे. सनसनाटी काहीही नाही. नदीच्या पाण्यासारखं सगळं कसं संथपणे सखलाकडे वाहणारं आहे.

त्यातल्या त्यात तिच्या आयुष्याच्या अखेरच्या वर्षातली पत्रं हृदयाला भिडणारी आहेत. तिची प्रकृती नरमगरम असे. मॅचेस्टरसारख्या कायम

गारव्याच्या गावी भाड्याच्या मकानात राहणं तिला नकोसं झालं. ती स्वतःच्या मालकीचं घर व्हावं म्हणून दलालांना विचारू लागली. शेवटी अल्टन गावी असं एक जुनं, सोईस्कर घर सापडलं. मिसेस गास्केलनं ते विकतही घेतलं. मात्र तिला यजमानांची जरा मजा करायची होती. म्हणून नवऱ्याला वास्तुखरेदीचा सुगावा लागू दिला नाही. लेकींना विश्वासात घेऊन सांगितलं, “बघा ग, आपल्या बाबांना झक्कपैकी आश्चर्याचा धक्का द्यायचा आहे. आपण घर विकत घेतलं हे ह्या कानाचं त्या कानाला करायचं नाही. घराचं रूप ठाकठीक करायचं. सामानसुमान नीट लावायचं, पडदे घ्यायचे, बाबांची खोली अगोदर सजवून ठेवायची नि मग त्यांना हवेसाठी म्हणून इकडे बोलावून घ्यायचं नि आश्चर्याचा गोड धक्का द्यायचा.”

त्याप्रमाणे सर्व झालं. घर घेतलं, ते सजवलं. एक चांगली लेखिका आपली गाववाली होणार ह्याचं अल्टन गावातल्या नागरिकांना अप्रूप झालं. आनंदाप्रीत्यर्थ त्यांनी गावातल्या चर्चची घंटा वाजवली ! मिसेस गास्केलला धन्यधन्य झालं. पाहुण्यांना आमंत्रणं गेली. ते आले, आनंदले. मुलींच्या वडिलांना पत्र गेलं की, आम्ही तुमची वाट पाहत आहोत, तातडीने निघा. पण गास्केलमहाशय प्रवचनांच्या दौऱ्यावर गेलेले होते. पत्र त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकलं नाही. सौभाग्यवती गास्केल नव्या वास्तूत यजमानांची लेकींसह वाट पाहत बसल्या. त्या स्वतःच्या लिहिण्याच्या खोलीत गेल्या. मेजाजवळ बसून त्यांनी थोडं लेखनही प्रमुदित मनानं केलं. मग पाहुण्यांना परसदारातून हिंडवून आणलं. त्यानंतर मंडळी चहाला बसली. मिसेस गास्केल गप्पा मारू लागल्या नि बोलता बोलता एकदम थांबल्या. जरा पुढे लवंडल्या. पाहुण्यांना कळेना की, बाई मध्येच का थांबल्या ? लेकीही गांगरल्या. नि बघतात तर मिसेस गास्केलांची प्राणज्योत विझलेली ! आदल्या क्षणी बोलतात काय नि बोलता बोलता पुढच्या क्षणी ईश्वरचरणी लीन होतात काय, सगळंच अतर्क्य होतं !

गास्केलबाई किती संथ, साधं आयुष्य जगल्या ! त्या काळातल्या त्या ठळक लेखिका. डिकन्सच्या वर्तुळातल्या. पण त्यांनी कधी मिजास बाळगली नाही. तो त्यांचा पिंडच नव्हता. धर्मोपदेशक नवऱ्याचा संसार रेटावा, आपल्याकडून जास्तीत जास्त आशयघन लेखन करावं, लेकींसाठी स्थळं शोधावीत, आपलं स्वतःचं घरकूल असावं, ते सजवावं, चारचौघांनी घरी यावं, खावं, प्यावं, ह्यापरतं

बाईना अन्य मोहच नव्हते. आयुष्यात कसलीही गुंतागुंत नसलेली, शांत, सरळ,
नम्र अशीही एखादी लेखिका असू शकते, हे उदाहरण मनाला दिलासा देतं.

'तरुण-भारत', दिवाळी १९८९

*

टॉलस्टॉयबरोबर एका सुप्रभाती

एखाद्या त्रयस्थाने घेतलेली टॉलस्टॉयची मुलाखत कधी काळी आपल्याला वाचायला मिळू शकेल, हे माझ्या स्वप्नीसुद्धा नव्हतं. परवा तो योग अचानक आला. 'मॅचेस्टर गार्डियन' मध्ये गेल्या दीडशे वर्षांत प्रकाशित झालेल्या लेखांपैकी निवडक लेखांचा संग्रह लंडनच्या 'कॉलीन्स' ने प्रकाशित केला आहे. शीर्षक : 'दि गार्डियन ऑम्नीबस— १८२१-१९७१.'

'गार्डियन'च्या खास प्रतिनिधीने ९ फेब्रुवारी १९०५ रोजी रशियातल्या टॉलस्टॉयच्या शेतीवाडीला भेट दिली. प्रतिनिधींचं नाव-गाव वृत्तांतात छापलेलं नाही. त्या भेटीची संक्षिप्त हकिगत 'गार्डियन'ने छापली. 'ए व्हिजीट टू कारुन्ट टॉलस्टॉय' या शीर्षकाचं ते बातमीपत्र या संग्रहात मुळाबरहुकूम प्रसिद्ध केलं आहे. शक्य असेल त्यांनी ते मुळातूनच वाचावं, कारण मुदलातल्या शैलीचा एष माझ्या संक्षिप्त अनुवादात कसा बरं उतरेल ?

मुलाखतीचा काळ १९०५ चा आहे. त्या वेळी महात्माजी दक्षिण आफ्रिकेतल्या 'फिनिक्स आश्रमा'त 'इंडियन ओपिनियन' हे साप्ताहिक संपादित करीत होते. त्यांच्या आचारविचारांवर टॉलस्टॉयच्या अंतिम सत्याचा पाठपुरावा करण्याच्या विचारांची छाया पडलेली होती. इकडे हिंदुस्थानात कर्झनने बंगालची फाळणी करण्याचा निर्णय घोषित केला होता. लोकमान्य त्या कपटकारस्थानाबद्दल आसेतुहिमाचल रान उठवीत होते. खुद्द रशिया जपानबरोबरच्या युद्धात मार खात होता. रशियन प्रजा झारच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध आवाज उठवीत होती. तिला राज्यकारभारात संविधानाचा लगाम हवा होता आणि 'वॉर अँड पीस'सारखी महाकादंबरी लिहून कृतकृत्य झालेल्या टॉलस्टॉयचं साधुचरित मॉस्कोपासून दूर असलेल्या त्याच्या 'यास्नाया पोल्याना' या घरवाडीच्या ठिकाणी आकार घेत होतं. या मुलाखतीच्या वेळी टॉलस्टॉयचं

वय अठठ्याहत्तर वर्षांचं होतं.

‘गार्डियन’चा प्रतिनिधी लिहितो,

“बर्फाचं वादळ ओसरलेलं होतं. सूर्य चकमकत होता. दूरवर पसरलेल्या धरित्रीवर त्याचे किरण पडले होते. ‘यास्नाया पोल्याना’ ही वसाहत म्हणजे साक्षात शांतिसुखाचा स्वर्ग भासते. टॉलस्टॉयच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वावरसुद्धा शांतीची कायम झाक मारते. संघर्षाला मूठमाती दिलेल्या माणसापाशी असावी तशी निश्चल शांतता टॉलस्टॉयपाशी नांदते. त्याच्यापाशी एक आदब आहे. नबाबी आहे. बोलण्यात तो मोकळाढाकळा आहे. पण लक्षात आलं की, त्याचं चित्त कुठेतरी शांत चिंतनाच्या दूरच्या प्रदेशांकडे लागलेलं आहे.

टॉलस्टॉय झपाझप चालतो. पाठीत किंचित वाकतो. रोजच्या रोज अगदी कटाक्षाने भरपूर व्यायाम घेण्याची त्याची सवय सुटलेली नाही. दुपारी तो घोड्यावरून रपेट करतो किंवा दूरपर्यंत फिरून येतो. वेळ मिळाला की, मुलीबरोबर खेळतो. त्याची तब्येत उत्तम असून शाकाहारावर त्याची नितांत श्रद्धा आहे.

तो म्हणाला, “देशाला घटना पाहिजे वगैरे मागणीसाठी आज रशियात जी चळवळ चालली आहे, ती धोकादायक आणि निरर्थक आहे. कारण सत्य मार्गावरून वाटचाल करण्यापासून ती रयतेला परावृत्त करते. राज्यघटना लाभल्यामुळे गोष्टी सुधारतील असं नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्य पदरात पडेल असंही नाही. हिंसेनं किंवा हिंसेच्या धाकानं सरकारं चालतात आणि हिंसा नि स्वातंत्र्य तर परस्परविरोधी गोष्टी आहेत. चुकीचं वाटत असलेलं आचरण करण्याची सक्ती कुणावरही नसणं म्हणजे स्वातंत्र्य. सरकारच्या कुठल्याही कामार्शा! आपला संबंध येऊ न देणं हाच योग्य मार्ग आहे. लष्करी सेवेला नकार देणं, सरकारी पद न स्वीकारणं, हाच उत्तम मार्ग. रोजच्या रोज माणसानं सातत्यानं सत्कार्य केलं पाहिजे. घटना मिळण्यासाठी चळवळ कराल, तर तिला चुकीची फळं येतील. सध्याची चळवळ चुकीच्या दिशेने चालली आहे. प्रजेला घटना नको आहे. चळवळ करणाऱ्यांना जनता नीट कळलेलीच नाही. रयतेला फक्त एकच गोष्ट हवी आहे— आणि ती म्हणजे जमीन, भूमी.”

मी टॉलस्टॉयला विचारलं, “इंग्लंडमधली प्रचलित राज्यपद्धती आणि इथली रशियातली राज्यपद्धती, यांतलं तुम्ही काय स्वीकाराल? इथे रशियात

सेन्सॉरशीप आहे, राजकीय विरोधकांना देशत्याग करणं भाग पडतं.”

त्यावर टॉलस्टॉयनं उत्तर दिलं, “इथल्यापेक्षा इंग्लंडमधली परिस्थिती कांकणभरही सरस नाही. जिथे हिंसा असते, तिथे स्वातंत्र्याचा संकोच होतो. माझा मित्र चेरकॉफ तुमच्या इंग्लंडमधल्या ख्रिस्तचर्च गावाच्या वेशीबाहेर राहतो. त्याच्याकडून गावाच्या हद्दीत वाजविल्या जाणाऱ्या वाद्यवृंदाच्या खर्चासाठी कर वसूल केला जातो. ही कुठली रीत ? त्याला तर तो वाद्यवृंद ऐकण्याचीही इच्छा नाही. देशत्यागाबद्दल म्हणाल तर तशी शिक्षा मला व्हावी म्हणून गेली वीस वर्ष मी वाट बघतोय. पुढेही मला तशी शिक्षा झाली तरी मी अस्वस्थ होणार नाही. देशत्यागाची शिक्षा माणसाला सन्मार्गापासून परावृत्त करू शकत नाही आणि वर्तमानपत्रांचं स्वातंत्र्य— खरोखर त्या स्वातंत्र्याची प्रजेला गरज आहे काय ? काही मंडळींना त्यांचे विचार मांडण्यासाठी वृत्तपत्रांचं स्वातंत्र्य हवं आहे इतकंच. तशी ती किरकोळ बाब आहे.”

खुद्द टॉलस्टॉयलासुद्धा, तो जागतिक कीर्तीचा लेखक असूनही रशियातल्या सेन्सॉरशिपचा फटका बसलेलाच आहे. त्याचा पत्रव्यवहार सेन्सॉर केला जातो. इंग्लंड आणि जर्मनीत प्रकाशित होणारे त्याच्या ग्रंथांचे वेगवेगळ्या भाषांमधले अनुवाद टॉलस्टॉयपर्यंत पोहोचू शकत नाहीत, अशी परिस्थिती आहे.

मी म्हटलं, “ग्रामीण भागातले डॉक्टर्स संपावर जाणार असल्याचं मला मॉस्कोत कळलं.”

“फारच छान.” तो उद्गारला.

“पण मग ग्रामीण जनतेला वैद्यकीय सेवा कशी मिळणार ?” मी विचारलं.

“न का मिळेना. चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वी माझ्या तरुणपणात ग्रामीण भागात मुळी डॉक्टर्सच नव्हते. रयतेचं त्यामुळे काहीही अडलं नाही. आजारीपण वाईट नसतं, किंबहुना, मरणही वाईट नाही. माणसं कुमार्गाला जातात हेच वाईट आहे.”

नंतर टॉलस्टॉय म्हणाला, “माझं आता वय झालं आहे. मरण समीप आहे. तेव्हा जगाच्या व्यवहारपद्धतीबद्दल काथ्याकूट करण्यापेक्षा पारमार्थिक जीवनाचा विचार करणं मला अधिक महत्त्वाचं वाटतं. इतरांच्याही जीवित्वाची शाश्वती नाही. म्हणून त्यांनीही अधिभौतिक आयुष्याचाच विचार करावा हे बरं. लोक मला विचारतात, मृत्यूनंतर तुम्ही कुठे असाल ? परंतु माणूस एकदा अनंताच्या प्रवासाला निघाला की, काळ आणि स्थळ ह्या, मानवी बुद्धीतून निर्माण झालेल्या

संकल्पनांना काय अर्थ उरतो ? अनंत म्हणजे अनंत. तिथे मर्यादित काळही नाही, नि निश्चित स्थळही नाही. आपण सारेजण स्थलकालातीत अशा वैश्विक जीवनाचे अंश आहोत.”

टॉलस्टॉयला रशियनसकट कुठल्याही भाषेतल्या प्रचलित साहित्याबद्दल आत्मीयता वाटत नाही. तो म्हणाला, “पूर्वी साहित्य एखाद्या संगीताच्या मैफिलीसारखं फार थोड्या मंडळींसाठी असे. आता ते व्यापारी आणि औद्योगिक वर्गासाठी बनलं आहे. जोपर्यंत साहित्य आम जनतेसाठी आविष्कृत होत नाही तोपर्यंत त्याला सत्त्व लाभणार नाही. डिकन्स मात्र अप्रतिम आहे. कादंबरीलेखनाचं तंत्र तर आजकाल आश्चर्यकारकरीत्या प्रगत झालं आहे. रशियन लेखिकाही आजकाल सुंदर लिहिताहेत. माझ्यापेक्षा किंवा टर्जिनेव्हेपेक्षाही त्या सुबक लिहितात. मात्र, सांगण्यासारखं असं त्यांच्यापाशी काहीएक नाही.”

टॉलस्टॉयचं बोलणं सरळसूत होतं. त्याने आग्रहाचा पवित्रा घेतला नाही. त्याच्या अंतर्दामी वसत असलेल्या गाढ शांतीचा प्रत्यय त्याच्या बोलण्यातून येत होता.”

टॉलस्टॉयचं युग केव्हाच मावळलं असलं तरी तो तेजोभास्कर होताच. त्याच्या निमालेल्या किरणांची मंद प्रभा क्षितिजाच्या कुठल्या ना कुठल्या कोपऱ्याला शोभा देत राहणारच. म्हणून तर त्याचे डिडिम जगभर निनादत राहतात.

रविवार सकाळ, पुणे, ८-१-१९८९.

*

एका घरंदाज लेखिकेचं आत्मचरित्र

आयुष्यभर सातत्यानं लेखन करणं हे किती कठीण कर्म आहे ! काट्याकुट्यांनी भरलेला तो चढ ज्या धुरीणांनी पार केला, त्यांना आपला वाकून नमस्कार आहे; मग तो इंग्लंडचा डिकन्स असो, अमेरिकेचा हेमिंग्वे असो, मुंबईचे ते नाथमाधव असोत, वा कोरेगावचे ना. ह. आपटे. आपला जन्म कशासाठी आहे हे त्यांनी ओळखलं नि खिडक्या बंद करून ते मेजापाशी कोऱ्या कागदांची चळत घेऊन बसले. ही कठोर क्रिया पूर्वीही घडली नि आजही गावोगाव चालू आहे. लेखनयज्ञ घोघरी-सुरू आहे. लेखनाच्या प्रतवारीत ज्याच्या त्याच्या मगदुराप्रमाणे नि जाणकारीप्रमाणे फरक पडतोच. तसा तो पडणं अपरिहार्यही आहे. मुख्य मुद्दा लेखनसातत्याचा आहे. ऐंशी वर्षांची वेस ओलांडलेल्या सौ. कुमुदिनी रांगणेकरही सातत्याने लिहितात नि नव्वदीकडे झुकलेले तर्कतीर्थही सूत्रबद्ध लिहितात, अठ्ठ्याऐंशी वर्षांच्या रा. भि. जोशीचं लेखन अजूनही पूर्वीसारखंच परिपक्व नि घाटदार असतं. हे सारं देवाघरचं दान आहे असं म्हणून सुटता येणार नाही. यात माणसाच्या शिस्तीचा, नजरेचा आणि जबरदस्त इच्छाशक्तीचा भाग निश्चितपणे अधिक आहे.

माल्कम कारुले या अमेरिकन लेखकाचा 'ए सेकन्ड फ्लॉवरिंग' ह्या शीर्षकाचा ग्रंथ आहे. प्रारंभी सुंदर लेखनाचा श्रीकार टाकला, नंतर लेखन मंदावलं, मागोमाग निराशेनं घेरलं आणि नंतर त्या निराशेवर अतूट अशा इच्छाशक्तीच्या बळावर मात करून पुनरपि ज्यांनी प्रतिभेचा बहर दाखवला, अशा लेखकांबद्दलचं ते हृद्य पुस्तक आहे. त्यात हेमिंग्वेवर एक प्रकरण आहे. ते मुळातूनच वाचण्यात मौज आहे. त्यात हेमिंग्वेने दर्जेदार लेखनकला साध्य होण्यासाठी कष्टांचा केवढा कातळ खोदून काढला, त्याबद्दल स्फूर्तिदायक माहिती दिलेली आहे.

हेमिंग्वेच्या तोंडचं एक वाक्य आहे, 'आय अॅम अॅप्रेन्टीसड आऊट अॅट इट अनटील आय डाय !' म्हणजेच, 'मी मरेपर्यंत माझी खडतर उमेदवारी संपणेच नाही !' हेमिंग्वेचा शुभारंभ प्रभावी झाला. त्याची लेखनकला सर्वत्र वाखाणली गेली आणि मग त्याला एकाएकी धास्ती वाटू लागली की, माझा दर्जा टिकवणं मला जमेल नं? मी यापुढेही सौष्ठवपूर्ण नि प्रत्ययकारी लिहीन नं? की पत्यांच्या बंगल्यासारखा मी कोसळून पडणार ? परंतु हेमिंग्वेकडे तीन फाळांचा नांगर होता. कुशाग्र बुद्धिमत्ता, कष्ट करण्याची जिद्द आणि मनाला लावून घेतलेली पोलादी शिस्त, हे ते तीन फाळ. या तीन फाळांचा नांगर फिरवून त्याने जमिनीची मशागत केली. नंतर दाणेदार पीक घेतलं. काऊले सांगतो, हेमिंग्वेपाशी दोन चेहेरे होते. योद्धा, शिकारी, दर्यावर्दी, कलंदर, बिनधास्त, असं त्याचं एक वैभवसंपन्न बलदंड रूप होतं. लोकांना, रसिकांना, जिज्ञासूंना, ते त्याचं उमदं नि घवघवीत रूप दिसे. दुसरं रूप पूर्णपणे खाजगी होतं. ते खाजगी रूप धारण करणारा हेमिंग्वे पूर्णपणे निगर्वी, अतिनम्र, लीन आणि प्रतिभेच्या हुंकाराची वाट पाहणारा असा होता. रोज पहाटेस उठून हेमिंग्वे लिहायचा. दर वेळी चांगला मजकूर सुचेच असं नाही. तरीसुद्धा हेमिंग्वे त्याच्या मेजापाशी रोजच्या रोज उभा राहायचा, काही तरी प्रत्ययकारी सुचण्याची वाट बघत ! मेजावर टंकयंत्र आहे; टंकयंत्रात कागद सरकवलेला आहे, आणि काहीतरी दर्जेदार सुचण्याची प्रतीक्षा करीत हेमिंग्वे बाजूला एकटाच शुन्यात दृष्टी रोखून उभा आहे, असं सुंदर छायाचित्र काऊलेच्या ग्रंथात दिलेलं आहे. ते पाहून वाटतं, या चित्रातला तळमळणारा, प्रतिभेच्या हुंकाराची वाट पाहणारा, एकाकी, भ्रांतचित्त हेमिंग्वे हा दुनियेतल्या समस्त उत्कर्षेच्छू साहित्य-सेवकांचा आदर्श प्रतिनिधी आहे !

मोनिका डिकन्स हिच्या व्यक्तिमत्त्वातही आदर्शवादाचा हा किरण लकाकताना दिसतो. माझ्यासमोर एक सुंदर आत्मचरित्र या क्षणी उघडं आहे. पुस्तकाचं शीर्षक आहे, 'अॅन ओपन बुक', लेखिका: श्रीमती मोनिका डिकन्स.

लेखणीचा जादूगार जो चार्ल्स डिकन्स, त्याची मोनिका ही पणती. मात्र, एखादं सूचक वाक्य सोडल्यास, मोनिकाने आपला हा नातेसंबंध कुठेही प्रदर्शनीय न करण्याची काटेकोर काळजी घेतली आहे. डिकन्स हा विश्ववद्य लेखक. आजोबांच्या त्या अफाट लौकिकाचा फायदा आपल्याला मिळवा,

त्यांच्या प्रकाशकिरणात आपली छबी उजळून निघावी, असं लेखिका असूनसुद्धा मोनिकाला वाटलेलं नाही. आपला हात जगन्नाथ ! आपली लेखणी हीच आपली साथी, तीच उद्धारकर्ती, अशी लेखिकेची भावना आहे. मोनिका ही प्रामुख्याने कादंबरीकर्ती आणि स्त्रियांच्या मासिकाची संपादिका आहे. आपल्या लेखनाचा दर्जा सतत सुधारावा अशी तिला तळमळ आहे नि तसे तिचे प्रयत्नही आहेत.

आत्मचरित्रात मोनिका डिकन्सने लेखनविषयक अतिशय मार्मिक असं विरोधाभासी विधान केलेलं आहे. ती म्हणते,

‘जोपर्यंत लेखनकला किती कठीण आहे ह्याची कल्पनाच नसते, तोपर्यंत लेखन करणं सोपं आहे अशीच सर्वांची भावना असते.’

हे सूत्र मोनिकाने सबंध पुस्तकभर खेळवलं आहे. एका गृहिणीचा लेखनप्रवास असं ह्या आत्मचरित्राचं स्थूलमानाने स्वरूप आहे. मात्र, आपण लेखिका आहोत ह्याचं तिचं कुठेही स्तोम माजवलेलं नाही. आपण प्रथमतः एक संसारी गृहिणी आहोत, ह्याचं मोनिकाचं भान कुठे सुटत नाही. लहानलहान घटनांतून तिने वस्तुस्थितीवर प्रकाशझोत टाकला आहे.

इंग्लंडमध्ये महागाईने नि वाढत्या किमतींनी डोळे कसे वटारले हे सांगताना मोनिका सांगते की, १९४७ साली तिने एक घर ४५०० पौडांना विकत घेतलं. अनाकलनीय कारणांमुळे इंग्लंडमध्ये घरांच्या किमती भराभर घसरू लागल्या. त्यामुळे तेच घर तिने १९५१ साली अवघ्या ११०० पौडांना विकून टाकलं. नंतर त्या नव्या मालकाने १९७६ साली तेच घर ३७,००० पौडांच्या चढ्या भावाने पुन्हा विकलं !

‘वुईमेन्स ओन’ ह्या स्त्रियांच्या मासिकाचं तिने वीस वर्ष संपादन केलं. ह्या काळात तिने लग्न केलं; पण ते सुखाचं ठरलं नाही. म्हणून नवऱ्यापासून विभक्त होऊन ती एकटीच राहिली. मोनिका सांगते की, पुढे पुढे एकटं राहण्याचीच तिला गोडी लागली ! म्हणायची, हवं कशाला नावडणाऱ्या संसाराचं लफडं ? एकटं राहावं, एकटं खावं-प्यावं, एकटं झोपावं, हे उत्तम. कुणाची ताबेदारी नको. वाचावं, लिहावं, संपादन करावं, हाच तिचा एकाकी स्वर्ग झाला; पण दरम्यानच्या काळात तिचं वय हलक्या पावलाने वाढत गेलं. तिच्या नकळत ती प्रौढ झाली. पुढे प्रौढ वय टळलं नि ती म्हातारपणाकडे झुकली, तेव्हा मात्र तिला लख्ख जाग आली. तरुण मुली तिला ‘ऑण्टी’ म्हणजे ‘काकूबाई’ म्हणून हाका मारायला

लागल्या. कुणी 'ऑण्टी' म्हणून हाक मारली की, तिला दचकायला होई. आपण नकळत 'काकूबाई' पदाला पोहोचल्याचं कठोर वास्तव स्वीकारणं तर भागच होतं. तिला ते जमेना; पण मोठ्या निर्धाराने तिने वस्तुस्थिती स्वीकारली. येऊ घातलेल्या उतारवयाचा जड पण शांत मनाने स्वीकार केला आणि हे सर्व रामायण घडत असताना लेखनावरली तिची पकड कधी सैल झाली नाही.

मग तिचा समंजसपणा जागृत झाला नि उतारवयाच्या उंबरठ्यावर, म्हणजे साठी ओलांडल्यानंतर तिने दुसरा विवाह करायचं ठरवलं. दैवाने तिला हात दिला. एका विमानप्रवासात भेटलेल्या शेजारच्या खुर्चीतल्या अमेरिकन प्रवाशाशी गप्पागोष्टी करीत असताना ओळख झाली. पुढे भेटी झाल्या, प्रेमपाश विणले गेले नि त्याच अमेरिकन माणसाबरोबर तिने दुसरं लग्न केलं. साहजिकच तिचं लंडनमधलं वास्तव्य संपलं नि अमेरिकेत नवा संसार सुरू झाला. अमेरिकन संस्कृती मोनिकाला उपरी नि अस्थिर वाटली; पण शहाणपणाने आणि डोळे उघडे ठेवून लग्न केल्यामुळे संसार मात्र सुखाचा झाला. मुख्य म्हणजे मोनिकाचं लेखन थाबलं नाही, त्याचा दर्जा घसरला नाही. चार्ल्स डिकन्सच्या पणतीला शोभून दिसेल असं लेखनातलं सातत्य नि लेखनाची प्रत तिने सांभाळली.

एका कृतार्थ लेखिकेचं हे तल्लीन आत्मचरित्र वाचलं की, मन शांत होतं आणि महती पटते ती संसारातल्या समंजसपणाची नि लेखनाच्या दर्जाविषयी सदैव जागृत असलेल्या, सातत्य जपणाऱ्या लेखिकेचा जन्म लाभण्यातल्या कैवल्यातली !

निहार, दिवाळी, १९८७

*

प्रकाशकाला दिसलेलं लेखकांचं जग

ज्या विराट प्रकाशनसंस्थेवर इंग्रजी जगातल्या लेखकांकडून दरसाल किमान वीस हजार हस्तलिखितांचा वर्षाव होतो, त्या 'दी मॅकमिलन कंपनी ऑफ अमेरिका'चा हॅरॉल्ड लॅथाम सलग बेचाळीस वर्षे कारभारी होता, ह्या एकाच गोष्टीवरून लेखक-लेखिकांचे मानपान सांभाळता त्याची काय फें-फें झाली असेल त्याची कल्पना येईल. अक्षरशः हजारो कलमबहादुरांबरोबर त्याने टक्कर घेतली. हजारो साहित्यसेवकांशी त्याने करारमदार केले. टागोरांना नि त्यांच्या हितसंबंधांना जपलं आणि पूर्णपणे अलिप्त राहून त्याने हजारो लेखिकांच्या पायाखालच्या वाटा उजळून दिल्या. अवाजवी खुशामत आणि निर्दय उपेक्षा, ही दोन्ही टोकं त्याने टाळली आणि मालकांच्या नि लेखकांच्या विश्वाकडून पसंतीची पावती स्वीकारून आपली खेळी त्याने पुरी केली. बेचाळीस वर्षे आतून नि बाहेरून पाहिलेल्या ग्रंथकारांच्या दुनियेचा रंगीत चलच्चित्रपट त्याच्या 'माय लाइफ इन पब्लिशिंग' ह्या आत्मचरित्रपर पुस्तकात पाहायला मिळतो.

समस्त लेखकांना लॅथामचं सलामीचं सांगणं आहे की, एकदा स्वीकारलेला प्रकाशक कधी बदलू नका. भांडा, तंटा, देण्या-घेण्याबाबत वादंग घाला, पण एकदा जोडलेला घोरोबा तोडू नका. अखेर, सोयरीक सांभाळण्यात लेखकांचं हित असतं. टागोरांनी मॅकमिलन एके मॅकमिलन केलं. त्यामुळे त्यांची नवी नवी पुस्तकं प्रकाशित होत गेली नि जुनी सारखी खपत राहिली. स्टायनबेकसुद्धा एकाच प्रकाशकाला बिलगून राहिला.

लेखक-प्रकाशकाच्या बेबनावीची कारणं लॅथामच्या मते दोन असतात : नामवंत लेखकांना संभाव्य मानधनाच्या रकमेपैकी प्रमाणाबाहेर मोठी उच्चल प्रकाशनपूर्व काळात हवी असते. मात्र, प्रकाशक ढीम करीत नाहीत. आणि, प्रायः सर्वच लेखकांचं रडगाणं असतं की, प्रकाशक पुस्तकाची जाहिरात फारच हात

राखून करतात. जी काही करतात त्यातही डावं-उजवं बरंच असतं. लॅथाम सांगतो, प्रकाशकाला न परवडणारी रक्कम लेखकांनी कधीही मागू नये आणि जाहिरातींचा उपयोग व्यवहारात किती होतो हे लेखकांपेक्षा प्रकाशकालाच अधिक कळतं. लेखकांनी आपला जीव जाहिरातींत गुंतवू नये.

लेखनसातत्य हाच लेखकाच्या पदरात यश बांधून देणारा अमोघ गुण आहे, असा लॅथामचा सिद्धांत आहे. आपल्या लेखणीचं टोक वाळू न दिल्यामुळे लेखक पुस्तकांच्या बाजारात बाजी मारतो. टागोरांचं उदाहरण तर आहेच. शिवाय, लॅथाम कवी एडवीन आर्लिंग्टन रॉबिन्सनचं उदाहरण सांगतो. रॉबिन्सनने सलग एकतीस वर्षं कवितेची पुस्तकं लिहिली. त्याला पुंलिट्झर पुरस्कार तीनदा मिळाला. तरीही त्याचे काव्यसंग्रह हालेनात. अखेर लॅथामने शक्कल काढली. एका रंगमंदिरात, त्या काळाची प्रभावी नटी एलिनॉर रॉबसन हिच्या आवाजात रॉबिन्सनच्या कवितांचं वाचन ठेवलं. त्या कार्यक्रमाचा गाजावाजा झाला. मग त्याने तो कार्यक्रम सर्वत्र फिरवला. परिणामतः रॉबिन्सन कवीचे काव्यसंग्रह लाखांच्या संख्येत खपले ! तात्पर्य, प्रत्येक गोष्टीचे शुभयोग जमून यावे लागतात.

तिरसट आणि कृतघ्न लेखक जसे लॅथामला भेटले, तसे दिलदार नि सच्चे साहित्यसेवकही भेटले. आगाऊ मानधनाची उचललेली रक्कम, आपलं पुस्तक अपेक्षेप्रमाणे न खपल्यामुळे, मागितलेली नसतानाही जशीच्या तशी परत करणारेही लेखक आहेत. बाजारी जगातही सत्त्व जपणारे आत्मे आहेत.

लेखकांना लाभणाऱ्या पुरस्कारांमुळे फक्त लेखकांनाच आर्थिक लाभ होतो, पुस्तकांच्या विक्रीवर त्याचा परिणाम होत नाही; तसेच, अमुक एक पारितोषिक मिळालं म्हणून त्या पुस्तकाच्या प्रती बाजारात फटाफट उडाल्या असं घडत नाही, असा लॅथामचा अनुभव आहे आणि पारितोषिकांचं वारंही अंगाला न लागलेली 'गॉन वुडथ दी विंड' सारख्या नवोदित लेखिकेची कादंबरी कोटींच्या संख्येत खपते ! ही कादंबरी म्हणजे मॅकमिलनला अकस्मात सापडलेली सोन्याची खाण होती.

लॅथाम सांगतो, इंग्लंड-अमेरिकेत वाचकांची दोन भिन्न जगं आहेत. उच्चभ्रू किंवा विचारवंत वाचकांची अभिरुचिसंपन्न दुनिया, हा एक लहानसा अलिप्त कप्पा. दुसरे सगळे 'होम फोक्स', म्हणजे घरोघरचे सामान्य वाचक. घरोघर

विखुरलेल्या ह्या सामान्य रसिक वाचकांचं मनोरंजन करणं बिलकूल कमीपणाचं नाही. किंबहुना, तेच महत्वाचं आहे. ह्या संदर्भात लॅथाम दोन लेखिकांची उदाहरणं सादर करतो.

एक ज्युलिएट टॉम्पकिनसेस आणि दुसरी जोसेफाईन बेकन्स. पैकी ज्युलिएटचा लेखनकाळ १९०८ ते १९३० आहे, तर जोसेफाईनचा १९०० ते १९४०. ह्या दोन्ही शांत प्रवृत्तीच्या आनंदी लेखिकांनी त्यांच्या जमान्यात मनसोक्त कथालेखन केलं. सर्व लोकप्रिय अमेरिकन मासिकांच्या त्या आधारस्तंभ होत्या. लक्षावधी वाचकांच्या त्यांच्या लेखनावर उड्या पडत. लेखणीच्या बळावर त्या दोघींनी आपापल्या संसारांची शिडं उभारली. माणसं जोडली. नसता आव कधी आणला नाही, की फुकाचा गर्व वाहिला नाही. दोन पिढ्यांवर त्यांनी मस्त गारुड केलं. स्वतः धन वेचलं नि प्रकाशकांचाही धंदा सुरळीत होऊ दिला. आज त्या दोघींपैकी एकीचंही नाव शिल्लक नाही. त्यांची पुस्तकं उपलब्ध नाहीत. त्यांची आठवणही कुणी कधी काढीत नाही. साहित्याच्या इतिहासात त्यांचे उल्लेख नसतात. जग त्यांना विसरलं. ह्यावर लॅथाम भाष्य करतो, 'ज्युलिएट आणि जोसेफाईन हेच खरं मीठ आहे ! त्यांचा कित्ता पुढे ठेवून इतर लेखिका पुढे सरसावल्या. ग्रंथव्यवहार वाढला. लेखकांना त्यांचे टक्के मिळाले. प्रकाशकांना सुगीचे दिवस दिसले. घोरोघरच्या आयाबायांना त्यांनी पोटभर आनंद दिला. आणखी काय हवं असतं ? उच्चभ्रू लेखक-लेखिकांनी तरी असे काय मोठेसे दिवे लावले ? कोण त्यांची बुकं वाचतो ? किती जणांची नावनिशाणी आज शिल्लक उरलीय ? म्हणून, व्यावसायिक प्रकाशकांच्या वतीने ह्या दोन विस्मृत पण उपकारी लेखिकांना मी आदरांजली अर्पण करतो !'

'ललित', मे-जून, १९८७

*

सूनबाईच्या नजरेतून चार्ली चॅप्लीन

शिळपाकं होण्याच्या शापाची बाधा नक्षत्रांना कधीही स्पर्शत नसते. अंतर राखून निष्कलंकपणे लखलखत राहणं, हेच नक्षत्रांचं अवतारकृत्य. काही लोकोत्तर कलावंतही तसेच जरामरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त असतात. न मावळणाऱ्या त्या नक्षत्रलोकांमध्ये राजा रविवर्मा, सवाई गंधर्व, शिल्पकार करमरकर, सी. के. नायडू, हरिभाऊ, डॉ. केतकर, मढेंकर यांची गणना करायला हवी. त्यांच्या बाबतीत शताब्दीचे वगैरे सोहळे संपल्यावर दप्तर कायमचं गुंडाळून ठेवता येत नाही. त्यांचं कीर्तन कुठे ना कुठे चालूच असतं. अशा कीर्तिमंतांच्या पंगतीतच चार्ली चॅप्लीनचाही पाट मांडायला हवा. त्याच्या जन्मशताब्दीचा सोहळा गुदस्ता संपला तरीही जगात कुठे ना कुठे त्याची आरती चालूच असते. कुणाचंही स्तोम न माजवण्याबद्दल ख्याती असलेल्या लंडनच्या बी. बी. सी. वर चार्लीच्या जन्मशताब्दीचं सूप वाजल्यानंतरही त्याच्याबद्दलचे कार्यक्रम चालूच असतात. पॅट्रिस ही चार्लीची सून. ती लेखिका आहे. बी. बी. सी. ने तिला गाठलं नि सासऱ्याबद्दलच्या घरगुती आठवणी लंडनच्या दूरदर्शनवरून कथन करायला सांगितलं. तिनेही आढेवेढे घेतले नाहीत. घडलं ते सांगितलं.

पॅट्रिस सांगते, 'हरएक कलावंताच्या आतमध्ये कुठेतरी खोलवर असा शक्तीचा अदृश्य साठा असतो आणि आपल्या सासऱ्याकडे तो ठेवा अपरंपार प्रमाणात होता.' सूनबाई सांगतात, 'ही अखंड ऊर्जा, नवनिर्मितीचा अखंड ध्यास, हेच चॅप्लीनचं बळ होतं. न थकता की कंटाळता तो सदैव कामात गर्क असे. परस्वाधीनतेमुळे किंवा नाहक गुरफटण्यामुळे माणसावर सगळ्या बाजूंनी बंधन येतात. परवशतेचं हे दुःख चार्ली जाणत होता. तरीसुद्धा, सगळ्या बंधनांवर मात करून तो आपल्याला हवं असेल ते आपल्या मर्जीनुरूप करून घ्यायचा. त्याच्यावर कुणाचीही कुरघोडी चालत नसे. सूनबाई सांगतात की, चॅप्लीनचा

म्हणून एक तारा होता. त्याच्या प्रकाशात तो चालायचा. इकडे-तिकडे पाहणं नाही. त्याच्या एकटक समर्पित वृत्तीला काही जण परिणतप्रज्ञा म्हणत. सूनबाई सांगतात, 'माझ्या सासऱ्यांच्या खासगी आयुष्याकडे पाहिलंत तर नियतीचा पेरता हात तिथं अगदी स्पष्ट दिसेल. नियतीचा म्हणून काही आगळावेगळा डाव होताच होता. एरवी, जिदगीतल्या खऱ्या समाधानाची चव घ्यायला चालीला चारदा बोहल्यावर चढण्याची वेळ येतीच ना ! अतिशय सुखाला लागलेलं अखेरचं नि चौथं लंग्न तर चॅप्लीननं फार उतारवयात केलेलं होतं. कम्युनिस्ट असल्याचे आरोप माझ्या सासऱ्यांवर करण्यात आले. परिणामतः त्रासून त्यांनी अमेरिकेचा निरोप घेतला. त्यांचं सगळं बालपण फार खस्ता काढण्यात गेलेलं होतं. आईला अतिनिराशेचा झटका आलेला होता. तिचा घोर होताच. दारिद्र्य आ वासून उभं होतं. त्यामुळे सासऱ्यांना त्यांच्या मनाप्रमाणे काहीही करता आलं नाही, पण ते डगमगले नाहीत. पदरी पडलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांनी पवित्र केली. गांजलेल्या नगण्य माणसाची त्यांनी एक प्रतिमा निर्माण करून दाखविली. अनिकेत आणि उपेक्षित भटक्याच्या रूपाने ती छबी आज जगासमोर आहे.

चॅप्लीन कधीही लंडनमध्ये ठपको, त्याची शहराच्या दक्षिण भागातल्या गरिबांच्या वस्तीतली फेरी ठरलेलीच असे. आपल्या बालपणातलं तिथे अजून काय-काय शिल्लक उरलेलं आहे, ते पाहण्याचा त्याला नाद होता. चॅप्लीनची सून म्हणून मी घरात आले, त्या वेळी ते वृद्ध झाले होते. ते सारखे भूतकाळाबद्दल बोलत. आपली खेळी संपत आल्याची जाणीवही त्यांना झालेली होती. प्रार्थनामंदिरांना आणि जुन्या इमारतींना भेट देण्याचे बेत ते आखत. माणसं जाणारच, त्यांच्या मागे काहीतरी चिरंतन असं उरलं पाहिजे, अशी त्यांची कांक्षा होती. स्वित्झर्लंडमधील अखेरच्या दिवसांत ते हिरवळीवर बसत नि निसर्गाचं भव्य रूप डोळ्यांत साठवून घेत. चॅप्लीनचे प्रेमिक जगभर विखुरलेले होते. त्यांनाही चॅप्लीनची आठवण रोजच येत असणार.

जेरी एप्टीन हा माझ्या सासऱ्यांचा अंतेवासीच म्हणायचा. 'रिमेंबरिंग चार्ली' हे त्याचं आठवणींचं पुस्तक त्यात जेरीनं लिहिलं आहे, "चार्ली चॅप्लीनचा 'सिटी लाइट्स' हा चित्रपट मी पाहिलेला होता. नंतर चार्लीशी माझा परिचय झाला म्हणून मग तोच चित्रपट पुन्हा एकदा पाहिला नि मंत्रमुग्ध होऊन गेलो. मला झोपच लागेना. मी हॉलिवूडच्या रस्त्यांवरून रात्रभर फेऱ्या मारल्या. जणू

काय मी पछाडलाच गेलो. नंतर सकाळ झाली. मी तडक चालींच्या बंगल्यावर गेलो. पाहतो तर चालीं न्याहरी घेतोय. वाटलं, तडक जाऊन चालींचे पाय धरावेत. नि मला चित्रपट किती किती आवडला, ते त्याला सांगून टाकावं. मी यःकश्चित प्राणी; चालीं केवढा पराक्रमी ! पण प्रत्यक्षात काय घडलं ? तर हा लहानगेली जीव विश्वातल्या श्रेष्ठ कलावंताबरोबर त्याच्या शेजारी बसून त्याच्या मेजावरच न्याहरी घेऊ लागला !”

चालींच्या समीप राहण्याची एकही संधी जेरीने सोडली नाही. पुढे-पुढे तर त्याने त्याच्याबरोबर कामंही केली. याच जेरीने पुढे लॉस एंजेलिसला एक लहानसा स्टुडिओ थाटला. तिथे तो छोटे-मोठे प्रायोगिक चित्रपट तयार करी आणि चालीं गुपचूप येऊन त्याला दिग्दर्शनात साहाय्य करी. जेरीने अशा अनेक आठवणी लिहिल्या आहेत. सासऱ्यांकडे घालविलेल्या नाताळच्या सणांचंही त्यानं कौतुक केलेलं आहे. जेरी म्हणतो, “प्रत्यक्ष आई-वडील काय करतील, अशी माया मला चॅप्लीन दांपत्यांनं दिली. चालींच्या घराचे दरवाजे मला सदैव उघडे असत. चालींने मला आत्मविश्वास दिला नि आत्मसन्मानानं वागण्याची अक्कल दिली. अनेकदा माझ्याकडे मोठमोठी कामं यायची, पण चालींबरोबर निवांतपणे राहायला मिळावे म्हणून मी तिकडे पाठ फिरविली. चालींला सारखा कुणीतरी श्रोता लागायचा. ती भूमिका मी स्वेच्छेनं पत्करली.”—

जेरी एप्टीन म्हणतो तेच खरं आहे. माझ्या सासऱ्यांचं नुसतं आजूबाजूला असणं हे सुद्धा मोठं आनंददायक असायचं.”

चालीं चॅप्लीनच्या सूनबाईंनी हे तर एक परमसत्यच सांगितलेलं आहे.

नक्षत्रांसारखं अंतर राखून लखलखणाऱ्या माणसांचा हाच विशेष असतो. ऐहिक यशाचा हिशेब न करता ते कायमचे कार्यरत कलावंत आपापल्या दिव्य तंद्रीत आजन्म रमलेले होते, हाच तुमच्या-आमच्या व्यावहारिक वाटचालीतला खरा दिलासा आहे. मग तो कलावंत साक्षात सवाई गंधर्व असो वा चालीं चॅप्लीन. त्यांच्या हिरव्यागार आठवणींची छाया आहे म्हणून डोक्यावरलं आजचं ऊन सोसवतं तरी !

पुणे रविवार सकाळ, दि. १८.३.१९९०

*

अज्ञात हेमिंग्वे

एकसष्ट सालच्या दोन जुलैच्या प्रातःकाळी हेमिंग्वेने स्वतःवर बार टाकून आत्मनाश केला.

बलदंड हेमिंग्वे जन्मभर मृत्यूच्या समीप वावरला. दोनदा विमान अपघातात सापडूनही तो आश्चर्यकारकरीत्या जीवे बचावला. युद्धात गोळ्या लागून जायबंदी झाला. मानसिक अनारोग्यामुळे स्वच्छंद जगणं जमेनासं झालं तेव्हा त्याने आत्महत्येचे दोन विफल यत्न केले. एकदा तर विमानाच्या गरगरणाच्या पंख्यावरच त्याने स्वतःला लोटून घेतलं ! तथापि, प्रत्येक वेळी त्याला नको असलेलं जीवदान यदृच्छेनं मिळत गेलं. आयुष्याच्या अखेरच्या प्रहरात तीव्र मधुमेह आणि भ्रमिष्ट चित्त ह्या असाध्य व्याधींमुळे तो पंगू बनला. त्याने म्हटलं होतं, 'द ग्रेट थिंग इज टु लास्ट अँड गेट युवर वर्क डन.' तथापि, प्रथम धट्टंकाट्टं जगणं आणि पदरात पडलेल्या अमोल काळात आयुष्यात योजिलेलं काम पूर्ण करणं, ह्या दोन्ही गोष्टी जेव्हा केवळ अशक्य झाल्या, तेव्हा त्याने सरळ सरळ काडतुसाला कवटाळलं. एका बलिष्ठ लेखक माणसाचा तुंबळ रणसंग्राम संपला. हेमिंग्वे हा एकच असा थोर लेखक की, ज्याच्या मृत्यूचा दुखवटा वॉशिंग्टन, व्हॅटिकन सिटी आणि क्रेमलीन अशा परस्परविरोधी सत्ताकेन्द्रांनी जाहीर केला !

हेमिंग्वेच्या असाधारण जीवनकार्याबद्दल गोणते भरतील इतकी ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. 'अर्नेस्ट हेमिंग्वे— ए लाईफस्टोरी' हे कारलोस बेकरचं बृहद्चरित्र सर्व चरित्रग्रंथांत अधिकृत समजलं जातं. ए. ई. हॉचनेरचं 'पपा हेमिंग्वे' हे गोष्टीवेल्हाळ पुस्तकसुद्धा नामांकित आहे. स्कॉट डोनाल्डसनचं 'बाय फोर्स ऑफ वुईल' या पुस्तकात हेमिंग्वेच्या लेखकीय मनाचा प्रभाव सूक्ष्म नजरेने टिपलेला आहे. हेमिंग्वेची बहीण मॉडेलीन हिने 'एरनी' ह्या पुस्तकात आपल्या लेखक भावाच्या घरगुती आठवणी दिल्या आहेत. हेमिंग्वेच्या मुलानेसुद्धा

आपल्या आठवणी अलीकडेच प्रसिद्ध केल्या आहेत. हेमिंग्वेने जन्मभर वाचलेल्या पुस्तकांची प्रचंड यादीही आता प्रकाशित झाली आहे. शीर्षक आहे, 'रीडिंग ऑफ हेमिंग्वे.' लिलियन रॉसने क्युबात जाऊन घेतलेल्या हेमिंग्वेच्या मनमोकळ्या, प्रदीर्घ मुलाखती तर आलम दुनियेत मोल पावल्या.

पैकी व्यक्तिशः मला आवडलं हेमिंग्वेविषयक पुस्तक म्हणजे स्कॉट डोनाल्डसनचं. कारण, त्यात त्याने सर्व उपलब्ध पुरावा पिंजून, दोन मूलभूत प्रश्न हाताळले आहेत.

एक : प्रसिद्धीचं तेजोवलय आपल्याभोवती सतत फिरतं राहावं म्हणून हेमिंग्वेने पद्धतशीरपणे काही खास प्रयत्न केले काय; किंवा, हेतूपुरस्सर तशी धूर्त व्यूहरचना केली काय ?

दोन : लौकिकाचा घनघोर पाठलाग केल्यामुळे त्याच्या लेखनगुणांवर चांगला अगर अनिष्ट परिणाम काय झाला ?

ह्या पुस्तकात शेकडो मुलाखतींचं तात्पर्य नोंदविलेलं आहे. सर्वांची विधानं स्फोटक, परस्परविरोधी आणि एकमेकांना छेद देणारी आहेत. उदा. मागरिट अॅण्डरसन म्हणते, साधेपणा किंवा निरागसता हा हेमिंग्वेच्या लेखनाचा प्राण आहे. उलट, माल्कम कारुले म्हणतो की, गुंतागुंत हेच हेमिंग्वेच्या कथासृष्टीचं वैशिष्ट्य. मोर्ले कॅलॅथन म्हणतो, लोकांना सारखं त्याच्याबद्दल बोलत राहावंसं वाटावं, अशी अजब किमया हेमिंग्वेपाशी होती. एकजण सांगतो, 'हेमिंग्वे हा नोटोरियसली वेलनोन मॅन होता !' दुसरा म्हणतो, 'हेमिंग्वेचा मर्द चेहरा हेच त्याचं भांडवल होतं. त्याच्या उत्फुल्ल घसघशीत चर्येपुढे इतरांचे तोंडवळे मावळून जात.' हेमिंग्वेच्या कथा-कादंबऱ्यांवर एकूण चौदा चित्रपट निघाले. सगळे छान चालले. त्याबद्दल चित्रपटनिर्माता डेव्हीड ओ सेल्झनिक म्हणतो, 'हेमिंग्वे हिमसेल्फ ए स्टार; ही वॉक्स ऑफिस.' डोनाल्डसनने शेवटी दोन निष्कर्ष काढले आहेत. एक : सामान्य वाचकाला त्याचं साहित्य रुचकर वाटल्यामुळे हेमिंग्वे 'धनवान' झाला; दोन : अभ्यासकांचं लक्ष त्याच्यात गुंतल्यामुळे तो 'लौकिकवान' झाला. असा संगम अन्यत्र आढळत नाही.

तथापि, हेमिंग्वेच्या मृत्यूला पाव शतक पूर्ण झाल्यानंतर आता वारं पालटत आहे. त्याच्या वाङ्मयाचं पूनर्मूल्यमापन सध्या सुरू आहे. जॉन ओ हारा म्हणाला होता, 'शेक्सपिअरच्या मृत्यूनंतरचा हा सर्वश्रेष्ठ लेखक आहे.' आता कुणी तसं

म्हणत नाही. 'सन ऑलसो रायजेस' आणि 'फेअरवेल टू आर्म्स' ह्या दोन कादंबऱ्या आणि अवघ्या पाच-सहा कथा, इतकंच हेमिंग्वेचं लेखन एकविसाव्या शतकापर्यंत पोहोचेल, असा सध्या सूर आहे. आपल्या प्रभाकर पाध्यांना 'सन ऑलसो रायजेस'ने मंत्रमुग्ध केलं होतं.

ह्या पार्श्वभूमीवर पीटर ग्रीफीन ह्याचं 'अलॉग वुईथ यूथ : हेमिंग्वे, दी अर्ली इयर्स' हे ताजं संशोधनात्मक पुस्तक विशेष हृद्य आहे. रेमंड कार्नर ह्या समीक्षकाचा 'अर्नेस्ट हेमिंग्वे कमिंग ऑफ एज.' हा लेख 'न्यूयॉर्क टाइम्स बुक रिव्ह्यू' च्या १९८५ सालच्या अंकात प्रकाशित झाला आहे.

ग्रीफीनने ब्राऊन विद्यापीठात डॉक्टरेटच्या संशोधनासाठी 'हेमिंग्वे' हा विषय निवडला आणि काही खास माहिती मिळावी म्हणून हेमिंग्वेची पहिली पत्नी मेरी हेडले रिचर्डसन हिला पत्र लिहिलं. संशोधनात पूर्ण सहकार्य द्यायचं सहर्ष मान्य करून तिने ग्रीफीनला चर्चेसाठी बोलावून घेतलं. ह्या भेटीगाठींमधून आजवर उपलब्ध न झालेल्या अनेक गोष्टी प्रथमच प्रकाशात आल्या, की ज्यामुळे हेमिंग्वेच्या आयुष्यावर वेगळाच चट्टरीपटेरी प्रकाश पडतो ! मुख्य म्हणजे आजवर प्रसिद्ध न झालेल्या हेमिंग्वेच्या उमेदवारीच्या काळात लिहिलेल्या पाच कथांचा गुच्छ मेरीकडे जपून ठेवलेला मिळाला. हेमिंग्वेचं नि मेरीचं प्रणयाराधन नऊ महिने चालू होतं. त्या काळात त्यांनी एकमेकांना लिहिलेल्या पत्रांचा एक हजार छापील पानं भरतील एवढा गड्डा मेरीचा मुलगा जॅक हेमिंग्वे ह्याने ग्रीफीनला प्रथमच उपलब्ध करून दिला ! पत्रलेखनाच्या काळात हेमिंग्वे एकवीस वर्षांचा, तर मेरी एकोणतीस वर्षांची होती. हे लग्न एकवीस साली झालं नि सत्तावीस साली संपुष्टात आलं.

ग्रीफीनने काटेकोर संशोधन करून नोंदलेले हेमिंग्वेच्या चरित्राचे आजवर अज्ञात राहिलेले नवे पैलू असे आहेत:

जन्मभर हेमिंग्वेने आईचा तिटकारा केला, कारण आपण गायिका आंहीत असा खोटा मुखवटा तिने समाजात मिरवला होता. हेमिंग्वेला खोटेपणा खपत नसे. हेमिंग्वेच्या डॉक्टर वडिलांनी मुलाला शिकार, मासेमारी आणि मुष्टीयुद्ध हे मर्दानी खेळ पुढाकार घेऊन शिकवले व पुढे स्वतः आत्महत्या केली. हेमिंग्वेने सहीसही बापाचा कित्ता गिरवला ! त्याने स्कॉट फिट्झेरल्ड ह्या लेखकाला मुष्टीयुद्धाचे हात शिकवले, वन्य श्वापदांना लोळवलं, आजवर कुणीही न

पकडलेला एक नव्याच जातीचा प्रचंड मासा पकडून त्याला 'हेमिंग्वे फिश' हे नाव दिलं आणि वेळ आली तेव्हा वडिलांप्रमाणेच स्वतः आत्मघात केला !

पहिल्या महायुद्धात तो दोस्तांच्या बाजूने इटालीत रुग्णवाहिकाचालक म्हणून रणांगणावर दाखल झाला. त्या वेळी तो एकोणीस वर्षांचा होता. रणांगणावर घायाळ झाला म्हणून मिलानच्या लष्करी इस्पितळात त्याच्यावर उपचार झाले. अमेरिकेत जन्मलेल्या अॅग्नेस नावाच्या परिचारिकेबरोबर त्या इस्पितळात त्याचे प्रेमसंबंध जुळून आले, पण हेमिंग्वेबरोबर लग्न करण्याचे नाकारून तिने एका इटालीयन सरदाराशी लग्न उरकलं आणि पहिल्याच प्रेमप्रकरणात टोकर खाल्लेला हेमिंग्वे अमेरिकेत आई-वडिलांच्या आश्रयाला मांघारी आला. युद्धात मिळालेलं पदक कोटाला लटकावून तो गावभर भटके. युद्धातले अनुभव व्याख्यानरूपाने ऐकवी. दुपारी झोपा काढी. आणि संध्याकाळी जुगारी अड्ड्यांवर हजेरी लावे. आई-वडिलांना त्याचा हा जीवनक्रम नापसंत पडला म्हणून त्यांनी हेमिंग्वेला घरातून हाकलून लावलं !

तिथून हेमिंग्वे कॅनडात टोरांटोला गेला. तिथे एका धनिकाला मंद बुद्धीचा अपंग मुलगा होता. त्या मंदबुद्धी मुलाला शिकवण्याचं काम हेमिंग्वेनं पत्करलं ! ह्या कामाबद्दल त्याला जेवूनखाऊन राहण्यासकट आठवड्याला वीस डॉलर्स पगार मिळे. पुढे त्या कामाचा त्याग करून हेमिंग्वे अमेरिकेत शिकागोला परतला. तिथे त्याला बिल हॉर्ट हा चंट आयुष्य जगणारा मित्र भेटला. ना आगा ना पिछा असं स्वच्छंदी आयुष्य हेमिंग्वे ह्या मित्रासोबत जगू लागला. शिकागोत 'कॉमनवेल्थ कोऑपरेटिव्ह' नावाच्या मासिकात त्याने संपादकीय खात्यात काम स्वीकारलं. ह्या मासिकात त्याने आर्थिक उलाढाल, बाजारभाव, ग्रामीण बातमीपत्र, मुलांचं पान, वनिताविश्व, चालू कादंबरीचं प्रकरण, असं सर्व अंगांचं प्रासंगिक लेखन धूमधडाक्याने केलं. ह्या मासिकात काम करीत असताना प्रतिष्ठित लेखकांशी त्याच्या ओळखी झाल्या. किट्स, शेर्ली, ह्यांच्या कविता नि उमरखेंच्यामच्या रुबाया ह्यांची खड्या स्वरात तो त्या काळात वाचनं करायचा. नृत्यकलेकडेही हेमिंग्वे त्याच काळात आकर्षित झाला आणि एका जाहीर स्पर्धेत त्याने नृत्यकलेतल्या नैपुण्याबद्दलचं पारितोषिकही पटकावलं !

मेरी हॅडले रिचर्डसन ह्या त्याच्यापेक्षा वयाने आठ वर्षांनी मोठ्या असलेल्या पत्रकार तरुणीबरोबर त्याचे भावबंध जुळून आले. ती दोघं

निरनिराळ्या गावांत राहत. म्हणून त्यांचा भाराभर पत्रव्यवहार झाला, जो पुढे मेरीचा मुलगा जॅक ह्याने संशोधन कार्यासाठी ग्रीफीनच्या हवाली केला. आपलं सर्व कच्चं लेखन हेमिंग्वे अगोदर मेरीच्या नजरेखालून घालून घेई. ती बाडं वाचताना आपल्या प्रियकरापाशी असामान्य लेखनगुण आहेत, हे लागलीच तिच्या लक्षात आलं. प्रांजळपणा, अल्पाक्षरत्व, संयम आणि कृत्रिम अलंकरणाचा अभाव, हे त्याचे चार गुणविशेष मेरीने हेरले आणि हेमिंग्वेला लिहिलं, 'तू पूर्णपणे तुझीच अशी नवीन लेखनशैली जन्माला घालीत आहेस. ती जोपासण्यासाठी पॅरिसला जाऊन तिथे मुक्काम करण्याविना अन्य मार्ग नाही. अमेरिकेतल्या साचेबंद लोकप्रिय लेखनापासून तू हजारो मैल दूर रहा आणि तुझा स्पर्श असलेलं तुझ्या स्वतंत्र धाटणीचं लेखन तिथे एकटक कर.'

प्रेयसीचा हा उपदेश हेमिंग्वेला मनोमन पटला. त्याने शिकागोतली संपादकीय चाकरी झुगारून दिली. पॅरिसमध्ये भुकेकंगाल अवस्थेत दिवस ढकलणाऱ्या एझरा पाऊंड ह्या स्वधर्मसिद्ध कवीसाठी खिशात ओळखपत्र टाकलं आणि फ्रान्सकडे निघालेली बोट निर्धन अवस्थेत पकडली !

ग्रीफीनचा ग्रंथ इथे संपतो. मात्र, खुद्द हेमिंग्वे आणि स्वतंत्र पिळ्याची अभिजात लेखनकला साध्य करण्यासाठी त्याने उपसलेले व्रती कष्ट हा कधीही न संपणारा आनंदघन विषय आहे— निदान, उमेदवार लेखकांच्या दुनियेत तरी.

'सोबत', दीपावली, १९८६

*

लेखनाचा वाहता झरा

निर्गमक काव्यरचनेची मराठीत पाणंद पाडणारे कविवर्य एकनाथ पांडुरंग रेन्दाळकर ह्यांची जन्मशताब्दी सत्याऐंशी सालच्या एक जुलैला होती, हे मला कोल्हापुरात कळलं. तिथल्या 'सकाळ' मध्ये दोन टिपणं आली. आणखीही एखाददुसरा लेख अन्यत्र आला असेल. बाकी सर्वत्र सामसूम आहे. 'अजुनि चालतोची वाट, माळ हा सरेना' ही रेन्दाळकरांची काव्यपंक्ती किंवा 'उघडी नयन रम्य उषा' ही त्यांची भूपाळी रसिकांना अधूनमधून आठवते, ह्यापलीकडे रेन्दाळकरांचं महात्म्य ओहोटलेलं आहे. त्यांच्या लौकिक आयुष्यातलंही काहीही मागे उरलेलं दिसत नाही. अवघी तेहतीस वर्षांची उमर लाभली. क्षयाने गेले. कोल्हापूरनजीकच्या रेन्दाळला घर होतं. ते गांधीवधोत्तर जाळपोळीत निकालात निघालं. त्यांना मुलगा नव्हता. मुलीकडचे दोन नातू दूर आहेत. जमीन होती तीही गेली. कागदपत्रांचं भस्म झालं. कवितेची एक चोपडी तेवढी बचावली. सांगलीचे कविमित्र वामन जनार्दन कुंटे ह्यांच्यामार्फत उपलब्ध झालेलं रेन्दाळकरांचं ते एकमेव हस्तलिखित सध्या शिवाजी विद्यापीठात आहे म्हणतात. कवी रेन्दाळकर 'मनोरंजन'कडे संपादकीय विभागात होते. म्हणजे किती थोर लेखकांशी त्यांचा संबंध आला असेल? पण त्याची लेखी नोंद नाही. रेन्दाळच्या नगर वाचनालयाला कवीचे नाव दिले आहे, ही एकमेव खूण आता मागे उरली आहे. बाकी सर्व गंगेला मिळालं. त्यांच्या प्रकाशित कवितांचे दोन खंड आणि भवानीशंकर पंडितांनी तयार केलेले वेचेही आता दुर्मिळ झाले आहेत.

जवळपास तीच खडतर स्थिती 'मनोरंजन'कार काशिनाथ रघुनाथ मित्रांची ! संपादनाचा आणि प्रकाशनाचा केवढा अफाट पसारा त्यांनी मांडला होता ! मराठी लेखनाला आधुनिक पेहेराव मित्रांनी चढवला, पण त्यांच्याबद्दल तरी कुठे कुणी लिहिण्याची तसदी घेतली ? म. भा. भू. आजगावकर, वि. सी. गुर्जर आणि

गं. दे. खानोलकरांनी मित्रांबद्दल निदान सुरेख लेख तरी लिहिले आणि साहित्याच्या लळ्याने ओथंबलेल्या आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या चरणात, 'मनोरंजनकारांचं वाङ्मयीन स्मारक करा' असा टाहो प्रा. श्री. रा. पारसनीसांनी स्पष्ट भाषेत लेख लिहून फोडला. मित्रांच्या कार्यावर लिहायचं म्हटलं तर मूठभर माहितीसुद्धा आज मिळत नाही. कारण कुणी लिहून ठेवायचे कष्ट घेतले नाहीत. मित्रांना सुविद्य मुली होत्या— लीला आणि सुमन. ह्या दोघी तर चिकित्सक शाळेत आमच्या वर्गावर शिक्षिकाच होत्या. त्यांनीही वडिलांवर सविस्तर लिहिल्याचं निदान आठवत तरी नाही. लीलाबाई पटवर्धन तेवढ्या खऱ्या जागृत लेखिका म्हणायच्या, कारण 'आमच्या आयुष्याची अकरा वर्षे' हे पुस्तक नि उर्वरित आयुष्याबद्दलचा पुरवणी मजकूर 'रोहिणी' मासिकात लिहून ठेवून, त्यांनी माधवराव पटवर्धनांच्या चरित्राची साधनं पुरवली.

विलायतेत चित्र वेगळं नि वेधक आहे. तिकडे हरएक गोष्टीची नोंद ठेवतात. थॅकरे हा गेल्या शतकातला खंदा इंग्रजी कादंबरीकार ब्रॉन्टे भगिनींना त्याने लेखनात सक्रिय प्रोत्साहन दिलं. डिकन्सचा तो मित्र. त्याची हयात साहित्यसेवकांच्या वर्दळीने भरलेली. ह्या बलदंड थॅकरेच्या आठवणी त्याच्या मुलीने, म्हणजे अँन रिचमंड रिचीने लिहिल्या आणि अँनचा प्रचंड पत्रव्यवहार तिची लेक हेस्टर रिची हिने संपादित केला. त्यामुळे इंग्रजी वाङ्मयातली एका शतकातल्या ठळक घडामोडींची नोंद जिज्ञासूसाठी आज उपलब्ध आहे. थॅकरेवर तर इंग्रजीत अँन मोन्सेरॅट वगैरेंनी केलेली स्वतंत्र ग्रंथरचना आहेच, पण आता अँनचं विलक्षण प्रसंगांनी खचाखच भरलेलं चरित्र विनीफ्रेड गेरीनने लिहिलंय. शिवाय अँनवर तीन हजार शब्दांचा मृत्युलेख व्हर्जिनिया वुल्फने टाइम्स लिटररी सप्लीमेंटमध्ये लिहिला नि शिवाय हेस्टरने संपादित केलेल्या पत्रसंग्रहाचं खुमासदार परीक्षणही लिहिलं. आपल्याकडे ही दृष्टी आहे ?

थॅकरेची कन्या अँन हे बहुरंगी, लोभस नि ममताळू व्यक्तिमत्त्व होतं. ती दीर्घायू ठरली. नव्वद वर्षांचा कालखंड तिला दिसला. तिच्या वडिलांकडे गप्पागोष्टी करायला नेहमी चक्कर टाकणाऱ्यांमध्ये डिकन्स, टेनिसन, ब्राऊनिंग दांपत्य, ट्रोलोप, कार्लाईल अशी बडी धेंडं होती. त्या सर्वांशी अँनने गप्पा मारल्या नि त्यांच्या आठवणी लिहून ठेवल्या. स्विनबर्न, हेन्री जेम्स, थॉमस हार्डी हे खुद्द अँनचे स्नेही. त्यांच्याही व्यक्तिरेखा तिने लिहिल्या. शार्लोट ब्रॉन्टेला घरी

वडिलांकडे लपतछपत आलेली तिने पाहिली. नेपोलियनच्या अंत्ययात्रेला अॅन हजर राहिली. चॉपीनचा वाद्यवृंद तिने पॅरीसला जाऊन ऐकला. पहिलं महायुद्ध संपूर्ण ऐकलं; वाचलं. ब्लुम्सबरी कंपूचा उदय पाहिला. डार्विनच्या घरी ती जेवली. योगायोग असा की तारखांचा गोंधळ होऊन ती त्या भोजनाला एक आठवडा अगोदरच हजर झाली नि आठवड्यानंतर जेव्हा ठरलेल्या दिवशी पुन्हा गेली, त्या दिवशी डार्विन शेवटच्या घटका मोजीत होता !

ह्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, पित्याच्या पावलांवर पाऊल ठेवून तीही तिच्यापरिने लिहायला लागली. थॅकरे मोठा कनवाळू होता. त्यामुळे घरात त्याने अनेक निराश्रितांना आश्रय दिला होता. त्यासाठी पैसे लागत. म्हणून थॅकरेने जन्मभर लिहिलं. तेच वळण अॅनने उचललं. तिनेही जन्मभर निराश्रितांना सढळ आधार दिला. घरी ठेवून घेतलं. म्हातारपणी अॅनची आई मनोरुग्ण झाली. तिची उत्तम देखभाल अॅनने अखेरपर्यंत केली. अॅनच्या खिस्तवासी बहिणीची मुलगी मंदबुद्धी निघाली. तिच्या पालनपोषणाची संपूर्ण जबाबदारी अॅनने स्वीकारली. गरीबगुरीब आप्ताना नि स्नेहीजनांना तिने आपल्या घरात आनंदाने आश्रय दिला. हा खर्च पेलण्यासाठी वडिलांप्रमाणे तिनेही जन्मभर लेखन केलं. मिळालेल्या मानधनात सकलांचा सांभाळ केला. आज अॅनची एक ओळसुद्धा कुणाच्या वाचनात नाही. मात्र, विनीफ्रेड गेरीने लिहिलेलं आनंदी अॅनचं चरित्र एकदा वाचून पोट भरत नाही. ते दुसऱ्यांदा वाचावं तेव्हा कुठे थॅकरे कुटुंबाचा शंभर वर्षांचा चित्रपट डोळ्यांसमोर स्थिर होतो.

ललित, सप्टेंबर १९८७

*

एक जबरदस्त लेखक

थोरोचे शब्द आहेत, 'हिवाळ्यातला गारठा आपल्याला घेरायला लागला की, उन्हाळ्यातल्या उबदार आठवणींनी मन भरून येतं.'

हे शब्द नेमके आज आठवायचं कारण एवढंच की, दूरदर्शनच्या वाढत्या घुसखोरीमुळे वाचकांचं, तसंच लेखकांचंही लक्ष लेखनावरून सध्या साफ उडालेलं दिसतं. निदान मराठी लेखकांच्या जगावरचा उत्साहाचा वारा पडल्यागत दिसतो आहे. एकामागोमाग एक मासिकं नि साप्ताहिकं 'राम' म्हणत आहेत. हातून काही खरोखरच सत्त्वशील नि आशयसंपन्न लिहून झालं तर ते प्रसिद्ध कुठे करायचं हा प्रश्नच पडतो.

पुस्तकांचं मार्केट अगदीच नरम आहे. ठराविक लोकप्रिय लेखकांची ठराविक तीच पुस्तकं सपाट्याने खपतात. त्याच लेखकांची इतर पुस्तकं धूळ खातात. ह्यावर नेमका, विश्वासाहं मार्ग सुचत नाही. आपण आपल्याकडून सकस लिहावं नि मोकळं व्हावं हा वेदांत सांगायला ठीक आहे, परंतु नाउमेदीच्या कुंद वातावरणात मन मरगळून जातं. कळी खुलत नाही. केवड्याच्या तरतरीत पातीला जसा आतूनच जीवनरस पुरवला जातो, तसंच लेखकांच्या बाबतीत घडलं पाहिजे. मनाला आतूनच कुठून तरी चेतना लाभली पाहिजे. तसं होत नाही. अंतःप्रेरणेचे झरे सुकून जातात. बाजारू लिहायला मन घेत नाही. उत्तम तर लेखणीतून उतरतच नाही. अशा वेळी काय करायचं ?

अंधारात कुणीतरी पणती आणावी, तशी मला पाश्चिमात्य लेखकांच्या दुनियेतल्या श्रुतिस्मृती आठवायला लागतात. वाटतं, अशी एक सुंदर दुनिया जवळपासच आहे की, जिथे गुणी लेखनसातत्य डोळ्यांत तेल घालून तर जपलं गेलंच, परंतु वाटेतल्या अडीअडचणींना बिलकून न जुमानता लेखकांनी आपापल्या सृजनाचे मळे काही एका चिवट अशा निष्ठेने वर्षोनुवर्ष शिंपले.

परिणामी, त्या लेखकांच्या बागा फुलल्या, श्रेय नि प्रेय त्यांना लाभलं. वाचकांना संतोष लाभला.

अजब उदाहरण आहे लुई लामूर ह्या वयोवृद्ध अमेरिकन कादंबरीकाराचं. तो आपल्या जन्मतारखेचा कुणालाच पत्ता लागू देत नाही, परंतु तो पंच्याऐंशीच्या आसपास असावा असा हिशेब निघतो.

अगोदर त्याचा पराक्रम तर पहा : लेखनाला उशिरा सुरुवात केलेली असूनसुद्धा लुईच्या खात्यावर अट्ट्याहत्तर चित्तरारक कादंबऱ्या जमा आहेत. त्यांपैकी एकोणतीस कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले आहेत. त्याच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद एकोणीस भाषांमध्ये झालेले आहेत आणि त्याच्या कादंबऱ्यांच्या आजवर सव्वा कोटी प्रती संपलेल्या आहेत ! वाचक त्यांच्या आवडत्या लेखकांवर किती पराकोटीचं सक्रिय प्रेम करतात, त्याचं हे बोलकं उदाहरणच.

तसं पाहता लुई लामूरच्या सर्व कादंबऱ्यांचा विषय इथून तिथून एकच असतो आणि तो म्हणजे पश्चिम अमेरिकेची ओसाड नि वैराण भूमी लागवडीखाली आणून तिथे संस्कृती नांदविण्यासाठी चारशे वर्षांपूर्वीच्या मर्दानी जे घनघोर प्रयत्न केले, लढाया केल्या, नवे प्रकल्प रचिले, त्यांची साग्रसंगीत माहिती सांगणे. प्रचंड पसरलेल्या अमेरिकेच्या भूमीचे काही भाग नांदते कसे झाले, त्यासाठी तरुण वर्ग प्राणपणाने कसा लढला, त्या पराक्रमाचे गद्य पोवाडे लामूरच्या कादंबऱ्यांमध्ये असतात नि ऐतिहासिक पराक्रमांच्या रोमहर्षक कहाण्या वाचण्यात तहान-भूक हरपणारा असा जो एक अफाट वाचकवर्ग आहे, त्यांच्या गळ्यातला लुई लामूर ताईत आहे. लामूर माणसांच्या अपराभूत अशा जिद्दीचं वर्णन करतो. वाचकांना पुरुषार्थाचं चित्रण आवडतं. खेरीज, लामूरची लेखनशैली प्रवाही नि चित्रदर्शी आहे. जिवंत विषय, पुरुषार्थाची भलावण, गत इतिहासाची पुनर्भेट आणि प्रभावी वर्णनशैली, अशा अनेक पैलूंचं मिश्रण झाल्यामुळे लामूरला अफाट लोकप्रियता लाभली आहे.

ही सिद्धी प्राप्त व्हावी म्हणून लामूरने दोन बाबींवर कटाक्ष ठेवला : एक : सूक्ष्म संशोधन, दुसरी : चिकाटीचं लेखनसातत्य.

लामूर गप्पागोष्टींत वेळ घालवीत नाही. त्याच्याकडे आठ हजार संदर्भग्रंथांचा खजिना आहे. नकाशे आहेत. त्यातल्या माहितीचे कण तो गोळा करतो. त्याच्या कादंबऱ्यांत माहितीची तूक बिलकूल आढळत नाही. ऐतिहासिक

कागदपत्रांची जुनी बाडंही तो न कंटाळता चाळतो. त्यातून त्याचं कथानक आकार घेतं. रेड इंडियन्स ह्या वंशाचा त्याने विशेष अभ्यास केला आहे. इतिहास वाचताना लामूरच्या लक्षात आलं की, शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकेत रानटी गार्ड-बैलांचे मोठमोठे कळप इतस्ततः फिरत असत. त्या जनावरांवर कुणाचाही मालकी हक्क नव्हता. चारापाणी दिसेल तिकडे त्या धिप्पाड गार्डचे कळप फिरत. नंतर अमेरिकेत झालेल्या यादवी युद्धाने सारं चित्रच बदलून टाकलं. सैन्याला खाण्यासाठी हजारो टन मांसाची गरज पडली. त्यामुळे ही मोकाट जनावरं मारण्याचा नवाच उद्योग अमेरिकेत अचानक सुरू झाला. गुराख्याने एक धिप्पाड जनावर मारून त्याचं धड आणून दिलं की व्यापारी त्या गुराख्याला दोन डॉलर्स देऊ लागले. पुढे पुढे गुराखीच ह्या व्यापारात उतरले ! त्यातून तेढ निर्माण झाली. मग पक्ष पडले. हा सगळा इतिहास लामूर प्रभावीरीत्या सांगतो, ही त्याची थोरवी.

लेखकाला आयुष्यात विविध अनुभवसुद्धा असावे लागतात नि त्या दृष्टीने लामूर भाग्यवान आहे. गरिबीमुळे लामूरने पंधराव्या वर्षी घर सोडलं नि मग सर्कसमधला कसरतपटू, खलाशी, लाकूडतोड्या, खाण कामगार, सैनिक, धंदेवाईक मुष्टियोद्धा, कसाई असे त्याचे अनेक अवतार झाले. ह्या भ्रमंतीत त्याला ऐंशी वर्षांचा एक गोष्टीवेल्हाळ म्हातारा भेटला. त्याने लामूरला अनेक रोमहर्षक कहाण्या रंगवून रंगवून सांगितल्या. त्या ऐकल्यावर लामूरला वाटलं, आपणसुद्धा असं रोमहर्षक नि रंगतदार लिहावं. मग त्याने साहित्याच्या व्यासंगाला सुरुवात केली. व्हिक्टर ह्युगो, टॉलस्टॉय वाचले. नंतर थेट लिहायला प्रारंभ केला. बरीच वर्ष त्याची डाळ शिजेना. संपादकांकडून आलेल्या साभार परतीच्या दोनशे चिट्ठ्या लामूरकडे गोळा झाल्या. दुसरा-तिसरा असता, तर ह्या जीवघेण्या अपयशाने खचूनच गेला असता, पण लामूरने लेखनसिद्धी संपादन करण्याचा चंग बांधला. चांगलं, अधिक चांगलं, त्याहीपेक्षा चांगलं, असं चढ्या श्रेणीचं लेखन केलं. अंती, विजयश्रीने लुई लामूरच्या गळ्यात माळ घातली.

लेखनसिद्धीचा मंत्र सांगताना लामूर नव्या दमाच्या लेखकांना सांगतो : शब्दबंबाळ लिहू नका. कमीत कमी शब्दात जेवढ्यास तेवढं लिहा. विषयाला अत्यावश्यक तेवढंच थेट लिहा. फाफटपसारां टाळून मर्माला तेवढं भिडा.

अशी अजब नि जबरदस्त उदाहरणं पहिली की, निराशा पळून जाते.

आपणही लिहीत रहावं असं वाटतं. पांढऱ्या, कोऱ्या कागदाची साद ऐकू येते, पावलं मेजापाशी जातात. हात लिहिता होतो. संमोर कोरे बंद, हातात हरकामी लेखणी आणि प्रसन्न चित्त, ह्या त्रिभुवनाखेरीज जातीच्या लेखक माणसाला आणखी काय बरं हवं असतं ?

'पुढारी' दिवाळी अंक, १९८९

*

नायपॉल बंधू

वेस्ट इंडिज बेटांची ख्याती त्रिविध आहे. शैलीदार क्रिकेट हा त्या बेटांचा लखलखीत दागिना. उसाची उफाड्याची शेती ही त्या देशाची रक्तवाहिनी आणि देशीपणाचा अस्सल स्पर्श लाभलेलं तिथल्या लेखकांचं नितळ नि निरागस लेखन हा त्या बेटांचा आत्मा आहे. वेस्ट इंडिजची लोकभाषा स्पॅनिश. त्यांच्या ठळक लेखनाचं माध्यम इंग्लिश आणि तिची ढब ग्रामीण बोलीची.

नायपॉल बंधू हे वेस्ट इंडियन साहित्यातले चंद्र-सूर्य.

विद्याप्रसाद नायपॉल हा थोरला भाऊ. जन्म १९३२ मधला. कायम वास्तव्य लंडनमध्ये. धाकट्याचं नाव शिवा. जन्म १९४५ मधला. दोघांचेही जन्म त्रिनिदाद बेटावरले. मात्र दोघांचीही कर्मभूमी लंडन. दोघेही सराईत कादंबरीकार, प्रगल्भ प्रवासवर्णनकार आणि भाष्यकार ललित लेखक. दोघांचाही मोहरा सत्य सांगण्याकडे. दोघांनीही सलग अशी आत्मचरित्रं लिहिलेली नाहीत. मात्र, आठवणीवजा हृद्य मजकुराची पेरणी दोघांच्याही लेखनात आहे.

'होईन तर लेखणीबहादुरच होईन,' अशी प्रतिज्ञा करून देशत्याग केलेल्या थोरल्या व्ही. एस. नायपॉलला लंडनमध्ये जे फांके प्रारंभी मारावे लागले नि प्रतिकूल परिस्थितीशी सामना देताना ज्या खस्ता काढाव्या लागल्या, त्याचं वर्णन त्याने 'दी ओव्हरक्राऊडेड बॅरकून' या लेखसंग्रहात संक्षिप्तात केलं आहे.

बॅरकून म्हणजे छबिना किंवा महागिरी. ही नायपॉल मंडळी मूळची बिहारकडची. मळेकामगार म्हणून जे हिंदी शेतमजूर वेस्ट इंडिजमध्ये शंभर वर्षापूर्वी भरती झाले, त्यांच्यामध्ये नायपॉलचे आजोबा होते. वेस्ट इंडिजला गेलेला भारतीय शेतमजुरांचा जथा पुढे तिथेच स्थायिक झाला. मायभूमीला परतला नाही. त्यांचा विस्तार तिथे अजूनही चालू आहे. बहुतेक सगळे शेतकरी आहेत. आचार-विचार मात्र ख्रिस्ती समाजाचे.

नायपॉलचे वडील तेवढे शेतकामातून सटकले. ते पत्रकार झाले; कथाकार झाले. पण ऐन उमेदीतच त्यांना पक्षाघाताने गाठलं. अपंगावस्थेत त्यांचा अकाली अंत झाला.

धाकटा भाऊ शिवा लिहितो, 'गावाकडे काय असणार? मातीची घरं, गाई-गुरं, कोंबड्या, बदकं. सगळीकडे उसाचा वास. कदाचित मीही त्यात गुरफटलो असतो. गुरं घेऊन शेतावर गेलो असतो नि चारा नाही तर सरपणाचा भारा घेऊन सांजेली झोपडीत परतलो असतो. वडील तर गेलेलेच होते. मोठा भाऊ लंडनला स्वकष्टावर शिकत होता. माझ्यापुढे अन्य दिशाच नव्हती. मी शेतच गाठलं असतं. विसाव्या वर्षी लग्न केलं असतं. एकविसाव्या वर्षी बाप झालो असतो नि दारू पिऊन इतर दादल्यांसारखं बायकोला बडवलं असतं. पण ते व्हायचं नव्हतं !

बाबा म्हणायचे, 'शिवा, तू शीक नि डॉक्टर हो.' मला वैद्यकीत गम्य नव्हतं. माझा मोठा भाऊ लंडनला राहून गोष्टी लिहित होता. मला त्याच्यासारखं लेखक व्हायचं होतं. लंडन गाठायचं होतं नि कनवटीला तर आठवणीसुद्धा नव्हती. पण एकाएकी एक नामी संधी चालून आली. वेस्ट इंडिजमधल्या अभ्यासू विद्यार्थ्यांसाठी ऑक्सफर्ड विद्यापीठात चार शिष्यवृत्त्या जाहीर झाल्या. मी परीक्षेला बसलो. एक शिष्यवृत्ती मला मिळाली. मिळालेली पहिली बोट पकडून मी वेस्ट इंडिज बेटांचा निरोप घेतला.

आश्चर्य म्हणजे जिथे माझा जन्म झाला होता नि जिथे मी अठराव्या वर्षापर्यंत वाढलो, ती उसांची बेटं मला बोटीच्या डेकवरून पाहताना परकी वाटू लागली ! माझा समुद्रप्रवास सुरू झाला. मी ऑक्सफर्डला पोहोचलो, पण आजपर्यंत ऐकत होतो ती ऑक्सफर्डची जादू माझ्यावर परिणाम करू शकेना. ती विद्यानगरी मला परकी वाटू लागली. म्हणजे मी होतो तरी कोण? मायदेशाची ओढ नाही की नव्या भूमीची भूल नाही. मी कोण आहे हेच मला कळना. कुठल्या तरी नव्याच आयुष्याचा श्रीकार आपल्याला टाकला पाहिजे, कुणाचीही मदत न स्वीकारता भविष्याचा वेध घेतला पाहिजे, असं मला कडकडून वाटायला लागलं. चार वर्षांच्या परकेपणानंतर ऑक्सफर्डचा निरोप घेतला. त्या वेळी माझ्या बॅगेत माझ्या एका संकल्पित कादंबरीची आरंभीची पानंच तेवढी होती. एका नीरव दुपारी ती कादंबरी मला सुचलेली होती. मन खिन्न होतं, पण समोर

आवारात एक झाड स्वतःच्या तोऱ्यात वाढत असताना दिसायचं. तोच तेवढा मला आधार वाटे.'

ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिवाने चिनी भाषा शिकून घेतली. तो लंडनला दाखल झाला. पूर्णवेळ लेखक झाला. जेनी नावाच्या इंग्लिश मुलीशी त्याने लग्न केलं. त्यांना एक मुलगा झाला, त्याचं नाव आहे 'तरुण'. शिवाने दोन कादंबऱ्या लिहिल्या : 'फायरप्ललाईज' आणि 'चिप-चिप गॅदरर्स.' आफ्रिकेचं प्रवासवर्णन लिहिलं : 'नॉर्थ ऑफ साऊथ'. स्वधर्म लाभलेल्या झोकदार लेखणीचा धनी, अशी त्याची वाहव्हा होत असतानाच वयाच्या चाळिसाव्या वर्षी त्याने दुनियेचा आकस्मिक निरोप घेतला. 'स्पेक्टेटर' या लंडनच्या साप्ताहिकाचा तो स्तंभलेखक होता. या साप्ताहिकातर्फे एक हजार पौंडांचं खास पारितोषिक दरवर्षीच्या उत्कृष्ट कथेला शिवा नायपॉलच्या नावाने दिलं जातं.

लंडनमध्ये कायमची वस्ती केलेला मोठा भाऊ व्ही. एस. नायपॉल याची खेळी सध्या ऐन रंगात आहे. वेस्ट इंडिजमधल्या लोकजीवनावर लिहिलेल्या 'ए हाऊस फॉर मिस्टर बिश्वास' या प्रदीर्घ कादंबरीमुळे तो प्रकाशझोतात आला. त्यानंतर सतत कसदार नि प्रक्षोभक लिहून तो त्या झोतातच उभा आहे. आपल्या पूर्वजांचं खेडं बघायला तो मुद्दाम भारतात आला. बिहारमधल्या गावी गेला. त्याचा भ्रमनिरास झाला. भारतदर्शनाने तो उद्विग्न झाला. त्या फेरीचा वृत्तांत त्याने 'ॲन एरिया ऑफ डार्कनेस' या आपल्या प्रवासवर्णनात रोखठोक शैलीत लिहिला आहे. त्यानंतर त्याने निरनिराळ्या देशांचे प्रवास करून ग्रंथ लिहिले आणि त्या त्या देशांचे रोष आपल्यावर ओढवून घेतले. लेखनात तो भाडभीड ठेवीत नाही. सत्य ते पुराव्यानिशी लिहून मोकळा होतो. त्यामुळे त्याच्या लेखनाला पत लाभली आहे. नोबेल पुरस्कारासाठीही त्याच्या नावाची शिफारस झालेली आहे. सॉमरसेट मॉम प्रवासवृत्तीसकट अनेक सन्माननीय पुरस्कार त्याला लाभले.

आपल्या धाकट्या भावाबद्दल तो लिहितो, 'खरं तर आम्ही शेतकरी मंडळी. परंतु अगदी प्रारंभापासूनच लेखनकलेशी आमची नाळ जखडलेली होती. लेखक होण्यातच आमचा अवघा मोक्ष होता. बाबा पत्रकार झाले. त्यांच्यापरीने कथाकार झाले. मी त्रिनिदादचं घर सोडून लेखक होण्यासाठी एकाकी अवस्थेत लंडनमध्ये पाऊल टाकलं तेव्हा अठरा वर्षांचा होतो. शिवा तेव्हा अवघा

साडेपाच वर्षांचा होता. मी लंडनला बी. बी. सी.वर उमेदवारी केली. लेखनाचे खर्च घासले. मायभूमीतल्या लोकजीवनावद्दल पुस्तकं लिहिली. त्रिनिदादमध्ये वाढत असलेल्या शिवाला त्याचा दिलासा वाटला. आपणही लेखक होण्याची स्वप्नं तो पाहू लागला. बाबा लेखक, मी लेखक नि शिवाही लेखक. पण आमचें पिंड भिन्न होते. मी संयुक्त हिंदू कुटुंबाच्या परंपरेचा वारस. शिवाला त्या भावनेचा स्पर्शच नव्हता. मी स्वातंत्र्यपूर्व काळातला माणूस. शिवा स्वातंत्र्योत्तर पर्वातला तिन्हाईत. आमची जगं वेगळी होती. शिवाची बलस्थानं दोन : विनोदबुद्धी आणि सदैव तटस्थता. साहित्यातल्या उंच ध्रुवताऱ्याकडे त्याची नजर होती. चांगलं, अधिक चांगलं, त्याहूनही उत्तुंग असं गुणशाली लिहिण्याकडे त्याचा ओढा होता. किती दर्जेदार लिहिलंय शिवाने ! खरं तर अधूनमधून इतकं दर्जेदार तो न लिहिता, तरी भागण्यासारखं होतं. परंतु त्याने आपली पत सदैव सांभाळली. समझोते केले नाहीत. अळटळं केलं नाही. घाईघाईत खरडलं नाही. वरच्या यत्तेचं तेवढंच लिहिलं. त्या निष्ठेचं माप त्याच्या पदरात पडलं.”

लेखनाची पातळी सांभाळणारा धाकटा शिवा अर्ध्या वाटेवरून निघून गेला. थोरला व्ही. एस. अजून घाटी चढत आहे. माणसाने लेखक असण्यातल्या धन्यतेचा तो प्रतीक आहे.

पुणे रविवार सकाळ, २९/१/१९८९

*

चालीं चॅपलीनची आई

‘प्रत्येक कर्तृत्ववान पुरुषाच्या पाठीमागे एक खंबीर स्त्री उभी असते’ असं शिष्टवचन आहे. नटश्रेष्ठ चालीं चॅपलीनच्या मागे त्याची आई जन्मभर उभी होती.

चॅपलीनने एवढं प्रचंड आत्मचरित्र लिहून काढलं, परंतु त्यात त्याने तिच्या नावाचा कुठेही उल्लेख केलेला नाही. तो तिला फक्त ‘आई’ हेच संबोधन वापरतो. त्याला बहुत करून सुचवायचं असेल की मातेचं रूप इथून तिथून सारखंच आहे, मग ती माता कुणाचीही असो, कुठल्याही काळातली असो नि पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेही राहणारी असो.

मात्र, चालीं चॅपलीनची आई काही बाबतीत इतरांच्या मातापेक्षा वेगळी होती.

ती रंगभूमीवरली गायक नटी होती. तारुण्याच्या काळातली तिची हकिगत सांगताना चालींने काहीही लपवालपवी केलेली नाही. सत्य खुल्लंखुल्ल मांडलेलं आहे.

गोड आवाजाची देणगी लाभलेली ती एका आयरीश चांभाराची छांदिष्ट मुलगी. नशीब काढण्यासाठी तिने फिरत्या नाटक मंडळीत गायिकेची नोकरी मिळवली. त्याच कंपनीत नायकाचं काम करणाऱ्या नटाची नि तिची दोस्ती जमत गेली, परंतु त्या स्नेहसंबंधाला धड रंगरूप लाभण्याच्या आतच एक रसिक जहागीरदार तिला भेटला आणि भावनेच्या भरांत ती त्या जहागीरदाराबरोबर थेट आफ्रिकेला पळून गेली. ती सोळा वर्षांची होती. त्यामानाने जहागीरदार वयस्क होता. आफ्रिकेत त्यांना मूल झालं. त्या मुलाचं नाव सिडने. आपला लेक वयात आल्यावर बड्या जहागिरीचा वारस होईल आणि आपण धनराशींवर लोळू, असं तिचं गोड स्वप्न होतं. आफ्रिकेतलं वास्तव्य सुखासीन होतं. बागबगीचा होता.

नोकरचाकर होते. कुठे जायचं म्हटलं, तर दारात घोडी सज्ज असत. ह्या सर्व धांदलीत जहागीरदाराबरोबर लग्न उरकून घ्यायचं मात्र तिला कधी सुचलंच नाही.

हे प्रेमप्रकरण वर्ष-दोन वर्ष चाललं नि नंतर सिडनेला घेऊन आई एकाएकी लंडनला परतली. जहागीरदाराचं काय झालं त्याचा पत्ता नाही.

लेकुरवाळ्या आईने आता पुन्हा ती जुनी नाटकमंडळी गाटली. जुनी कामं सुरू केली. मागे प्रेमात पडलेल्या त्या जुन्या नटाशी पुन्हा जुळवून घेतलं. त्यांचं लग्नही झालं. आता ह्या विवाहित दांपत्याला तीन वर्षांनंतर जो मुलगा झाला त्याचंच नाव 'चालीं चॅपलीन' — ज्याने अभिनयाच्या बळावर पुढे जग जिंकलं.

चॅपलीनची जन्मतारीख आहे : सोळा एप्रिल अठराशे एकोणनव्वद. म्हणजे, माणूस तसा जुनाच.

इथून चॅपलीनने आत्मकहाणीला शुभारंभ केला आहे.

चालीं सांगतो, आपल्या जन्माच्या वेळी आईची भरभराट होती. रंगभूमीवर काम मिळत. ती गायचीही मनःपूर्वक. त्या वेळी घरी एक नोकराणी होती. श्रीमंत वस्तीत तीन खोल्यांचा गाळा होता. कशाला काही कमी नव्हतं. नाटकांचे खेळ रात्रीचे असत. आम्हा मुलांना झोपवून आणि नोकराणीच्या स्वाधीन करून आई रात्री खेळाला जाई. खेळ संपल्यावर पहाटे उंशिरा परते. मग बऱ्याच उंशिरापर्यंत झोपून राही. आम्ही उटून तिला त्रास देऊ नये म्हणून आई आमच्यासाठी खाऊ रात्रीच तयार करून ठेवायची.

चालींला घरात वडील असलेले आठवत नाहीत. तो म्हणतो, नटाचा पेशा करणारे माझे बाबा पट्टीचे मद्यपी झाले. मिळणारा सगळा पैसा परस्परच बाहेर उधळून टाकीत. हे अति झालं तेव्हा आईने त्यांच्यापासून कोर्टात जाऊन कायदेशीर फारकत घेतली. बाबांनी आपल्याला फक्त जन्म तेवढा दिला. दिसले नाहीतच.

दिवस असे चालले होते आणि आसभास नसताना मध्येच विघ्न उभं राहिलं. आईचा गळा गाता गाता मध्येच चिरका होऊन बेसूर लागू लागला. आवाज कशामुळे चिरतो तेच उमगेना. रंगमंचावर खेळ ऐन रंगात आलेला असताना मध्येच तिचा आवाज पिचे नि रंगाचा बेरंग होई. अशा वेळी तिला वाटे धरणी दुभंगेल तर बरं.

ह्या मोक्यावर चॅपलीनने एक प्रसंग वर्णन केला आहे. असा की, त्यामुळे चॅपलीनच्या एकूण आयुष्यालाच अकस्मात वेगळं वळण लागलं.

खेळ रंगला होता. आई झोकात गात होती. प्रेक्षक तल्लीन झाले होते. पाच वर्षांचा चॅपलीन शेजारीच विंगमध्ये उभा राहून ही मजा पाहत होता.

इतक्यात गातागाता आईचा गळा पिचला. गाणं बेसूर झालं. रसहानी झाली आणि प्रेक्षकांनी नापसंतीच्या टाळ्यांचा गजर केला. आईची टर उडाली. नको जीव झाला.

रंगमंचावर आई भांबावली. तिने पुन्हा सूर लावायचा कसोशीने प्रयत्न केला, पण अब्रू गेली ती गेलीच. रडवेल्या तोंडाने आई विंगेत माघारी आली.

मॅनेजरच्या अंगी चातुर्य होतं आणि चॅपलीनला कधीतरी घरातल्या घरात गाणाऱ्यांची नक्कल करून दाखवताना पाहिल्यांचं त्याला झपकन आठवलं. त्याने पाच वर्षांच्या चॅपलीनला हाताला धरून रंगमंचावर आणलं आणि आता हे बाळ ह्याच्या आईचं गाणं पुरं करून दाखवेल, असं खवळलेल्या श्रोत्यांना सांगितलं. श्रोत्यांनी ते मानलं.

ज्या रंगमंचावरून आवाज चिरल्यामुळे चार्लीच्या आईला पोबारा करावा लागला, त्याच रंगमंचावर हे पाच वर्षांचं धोट बालक उभं राहिलं. आईने अर्धवट सोडलेलं गाणं त्याने सुरू केलं. ते प्रेक्षकांना इतकं आवडलं की त्यांनी त्याच्या अंगावर बेहोषीने नाणी फेकली ! ती नाणी अचानक आपल्या दिशेने आलेली पाहताच तो इटुकला मुलगा श्रोत्यांना म्हणाला,

“थांबा; मी हे पैसे अगोदर गोळा करतो नि नंतर उरलेलं गाणं गातो !”

श्रोत्यांना हा विनोद वाटला नि त्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला. आणखी नाणी फेकण्यात आली !

इतक्यात मॅनेजर रंगमंचावर आला नि नाणी वेचू लागला. चार्ली त्याच्या मागेमागे करू लागला नि त्याच्या मागून विंगेत जाऊन नाणी आईच्या स्वाधीन करून परत रंगमंचावर आला नि प्रेक्षकांना म्हणाला,

“मला वाटलं तुमची नाणी हा मॅनेजर मधल्यामध्ये लंपास करतोय की काय !”

ह्यावर प्रेक्षागृहात पुन्हा जोरदार हशा झाला.

चार्लीने गाणं सुरू केलं नि गाता गाता आईचा आवाज मध्येच कसा

पिचला, त्याचीही त्याने हुबेहूब नक्कल करून दाखवली.

ह्यावर तर प्रेक्षकांची हसून हसून मुरकुंडी वळली.

एका विनोदी नटाचा जन्म हा असा अचानक झाला !

चॅपलीनने लिहिलं आहे,

‘त्या रात्री रंगमंचावर माझं पहिलं पाऊल पडलं. आईचं रंगमंचावरलं ते अखेरचं दर्शन. प्रारब्ध योग जमून यायचे असले की न्याय, करुणा, वगैरे कसलेही अडथळे आडवे येत नाहीत.’

त्या दिवसापासून चॅपलीनची आई देव-देव करू लागली. हरवलेला स्वर पुन्हा लाभावा म्हणून व्रतवैकल्यं करू लागली. चर्चमध्ये प्रार्थनेला हजेरी लावू लागली, पण घसरगुंडी थांबलीच नाही. आवाज सुधारला नाही. नाटक कंपनीतली नोकरी सुटली. द्रव्य दिसेनासं झालं. तीन खोल्यांचा गाळा सोडून दोन खोल्यांचा घेतला. तोही खाली करून कंगाल वस्तीत अवघ्या एका खोलीत मायलेकरं आली. शिवणटिपण करून आई संसार रेटे. मोठा भाऊ सिडने रात्रशाळेत शिकू लागला. चार्ली घरीच राहिला.

एकदा चार्ली आजारी पडला. आता देवाधर्माला लागलेली आई त्याच्या शेजारी बसून बायबल वाचू लागली. तिची तंद्री लागली आणि येशूख्रिस्ताच्या अंत्ययात्रेचं वर्णन तिने छोट्या चार्लीला हावभावांसकट ऐकवलं. त्याचा इतका जबरदस्त परिणाम आजारी चार्लीच्या मनावर झाला की तो आईला म्हणाला, “मला सुद्धा ह्या क्षणी मरावं नि ख्रिस्ताला भेटावं असं वाटतं.”

चॅपलीन आपल्या आत्मकथेत लिहितो,

‘माझ्याइतका उत्साह आईजवळ नव्हता. ती मला म्हणाली, “ख्रिस्ताची इच्छा आहे की अगोदर तू तुझं प्राप्त आयुष्य जगावंस नि तुझा ललाटलेख पुरा करावास.” घरात अंधार पसरला होता. प्रेम, करुणा आणि मानवता ह्या ज्या तीन मूल्यांनी अवघं वाड्मयविश्व उजळून काढलं आहे, त्या दयाघन मूल्यांची ज्योत माझ्या आईने माझ्यासाठी त्या काळोखात प्रज्वलित केली.

दिवसमास सरत चालले तशी चॅपलीन कुटुंबाची वाताहत अधिकच होऊ लागली. आईला डोकेदुखी जडली. तिचं शिवणटिपण थांबलं. मोठा मुलगा रस्त्यात वर्तमानपत्रं विके. शेजारीपाजारी भाकरतुकडा देत. मदत करीत. लहानगा चार्ली ही ओढघस्त उघड्या डोळ्यांनी पाहत होता.

धीटपणा, निश्चय आणि नकला करण्याची उपज, एवढं भांडवल घेऊन, एके दिवशी तो नशीब काढण्यासाठी नाटकमंडळीच्या बिन्हाडी आश्रयाला आला.

अनेक खाचखळग्यांतून गेलेली चार्ली चॅपलीनची ह्यापुढची विजययात्रा जगासमोर आहेच. आपल्या निरागस विनोदी अभिनयाने त्याने हॉलीवुडचं जग जिंकलं. चार्लीच्या चित्रपटांवर शौकिनांच्या उड्या पडू लागल्या. विनोदाचा एक वेगळा संयमी नमुनाच चार्लीने जगापुढे ठेवला. असं अफलातून काम आजवर कुणाही बहुरुप्याने कधी केलं नव्हतं.

खूप मोठं नाव कमावल्यावर झालेल्या आपल्या खंगलेल्या आईच्या भेटीचं चॅपलीनने वर्णन केलेलं आहे.

त्याने वृद्ध मातेला चेष्टेत विचारलं,

“कसं आहे आई ? ह्या तुझ्या लेकाचे पराक्रम तू ऐकतेसच. त्यावर तुझं मत काय आहे ?”

“तू तर काय धमालच उडवून दिलीयस रे. पण काय रे, चित्रपटांचं हे मायावी जग सोडून, तू तुझं खरंखुरं आयुष्य केव्हा जगू लागणार ?” आईने विचारलं.

“आई, हे मला तू विचारावंस ? अग, तूच मला अभिनयाचं हे विश्व दाखवलंस नं ?”

थोडा विचार करून आई उद्गारली,

“अजूनही विचार करून पाहा. हे सगळे श्रम जर तू देवाकडे कारणी लावले असतेस नि चर्चची सेवा केली असतीस, तर अनेकांचं कल्याण झालं असतं.”

“लोकांचं कल्याण ढीग झालं असतं, पण माझ्यापाशी पैसे जमले नसते, त्याचं काय ?” चार्लीनं उत्तर दिलं.

उघडच आहे, चॅपलीनची आई आता जख्व म्हातारी झाली होती. सतत आजारी असे आणि तिला अधूनमधून इस्पितळातही ठेवावं लागायचं. अर्थात, पैसे चॅपलीनच द्यायचा. वेळ मिळाला की तिला भेटायचा.

खूप नाव नि पैसा मिळवल्यावर चॅपलीनमधली मधुकरवृत्ती जागी झाली. बायांचे छंद लागले. मात्र आपलं खाजगी आयुष्य आईच्या कानी पडू नये म्हणून तो दक्षता घेई. तथापि, बोभाटा व्हायचा तो झालाच. एके दिवशी आईने लेकाला स्पष्ट विचारलं,

“हे सगळं वादळ तू निर्माण केलंयस, त्यातून मोकळा का होत नाहीस ? वर्तमानपत्रात तुझ्या वैयक्तिक आयुष्याबद्दल सारखं उलटसुलट लिहून येतंय सध्या.”

“काय माहिती ग तुला माझ्या खाजगी आयुष्याबद्दल ?” चालींने विचारलं.
आई उत्तरली,

“मी तुला फक्त सल्ला देते. तो ऐकू तू आता थकलाहेस. आता रजा काढ नि पूर्वेच्या देशांतून एक फेरफटका काढून ये. तुला बरं वाटेल.”

चालींने समुद्रकिनार्यावर एक घर बांधलं. ते बघायला आई आली. आपलं वैभव तिच्या मनावर टसावं म्हणून चालीं आईला म्हणाला,

“मी नोकरचाकर भरपूर ठेवले आहेत. दोन माळी बागकामासाठी आहेत.”

“अरे वा ! मोठा कुबेर झालेला दिसतोयस तू” आई म्हणाली.

“खरायं, आज ह्या क्षणी माझ्याकडे पन्नास लाखांची माया आहे.” चालींने सांगितलं.

“त्याचं कौतुक कुठवर ? जोपर्यंत तुझे हातपाय शाबूत आहेत आणि तुझ्या जिभेला रुची आहे तोवरच.” आईने शेरा दिला.

कालमानानुसार आईने अंथरूण धरलं. आईच्या अखेरच्या अवस्थेचं वर्णन करताना चॅपलीनने आत्मकथेत लिहिलं आहे,

‘काम अर्धवट टाकून मी तातडीनं इस्पितळात आलो. पाहतो तर आई अर्धवट बेशुद्धीत होती. तिचा हात हातात घेऊन मी तिच्या कानाजवळ म्हटलं, ‘आई, अग मी तुझा चालीं आलोय, पहा की.’ तिला किंचित बोध झाला असावा, कारण तिने माझ्या हाताचा तळवा हलकेच दाबला. तिने उठून नीट बसायचा क्षीण यत्न केला, पण तो साध्य झाला नाही. ती अस्वस्थ होती. म्हणाली, ‘मला ठणका लागलाय.’ मी म्हटलं, ‘काही काळजी करू नकोस. सर्व काही ठीक होईल.’ आई म्हणाली, ‘कदाचित ठीक होईलही बाबा !’ आणि एवढं बोलून नि माझा हात कुरवाळून तिने मान वळवली. तिला मूर्च्छा आली. दुसऱ्या दिवशी कारभार आटोपला.

मी तिच्या शय्येशेजारी बसलो. तिचा देह किती किरकोळ नि थकलेला दिसला ! मृत्यूनंतरही तिचा चेहरा त्रस्त दिसला. तिला लंडनमधला तो लॅम्बेथ भाग आवडायचा, पण तिचं मरण सात हजार मैलांवरल्या हॉलीवुडमध्ये वाढून

ठेवलेलं होतं.

मला विचारण्यात आलं, 'काय करायचं ? आईला अग्निडाग घायचा की पुरायचं ?'

आईला अग्नीचा चटका घायचा ही कल्पनाच मला असह्य होती. आता ती हॉलीवुडमधल्या एका हिरवळीखाली चिरनिद्रा घेत पहुडलेली आहे.

खाद्यांवरलं ओझं आईने जन्मभर हसतमुखाने वाहिलं. दया आणि प्रेम हे तिचे सद्गुण होते. ती धार्मिक होती. पाप्यांबद्दल तिला कळवळा असे. पाप्यांना ती आपलं मानी. दुष्टावा तर तिच्यापाशी कणभरसुद्धा नव्हता. आम्ही दारिद्र्य खूप भोगलं. मात्र आईने आम्हा भावांना सडकेवर सोडून दिलं नाही. तिने आमच्या मनावर बिंबवलं की तुम्ही गरीब असलात तरी साधेसुधे प्रवाहपतित नाही. तुमचा जन्म काही एका विशिष्ट नि अद्वितीय कार्यासाठी झालेला आहे.'

अनुराधा, दिवाळी १९८५

*

लेखकाच्या पणतीतलं तेल

काळपुरुषाच्या हातात परशू आहे. कोणाचीही, कसलीही गयावया न करता हरएकाला, त्याची वेळ भरली की मुळासकट छाटून टाकण्याचं काम तो खाडा न करता करीत असतो. तशात, त्याच्या हत्याराला आवाज नाही ! 'काल होता, आज नाही' ह्या जगभर रंगलेल्या विराट नाटकाचा तो एकमेव सूत्रधार; खेळाच्या एकूण एक कळा त्याच्या स्वाधीन.

लुई उंटरमेयर ह्या चष्कीत राहिलेल्या लेखक— संकलकाची हकिगत वाचली तेव्हा हा वेदांत लखखन आठवला. अधिक खरं सांगायचं तर ती कहाणी ऐकून मी माझ्यापुरता थोडासा धास्तावलोसुद्धा. अर्थात, जे जसं असतं, तसंच ते असतं आणि तेच स्वीकारावं लागतं, हे मला ठाऊक आहे.

लुईची हकिगत अशी आहे :

लेखनात आणि ग्रंथव्यवहारात लुईला विलक्षण रस. स्वतः दर्जेदार लिहायचं, नवीन लेखकांना नव्या घाटाचं लिहायला प्रोत्साहित करायचं, लेखनशिबीरं भरवून उमेदवार लेखकांना नमुनेदार कसं लिहायचं त्याचे धडे द्यायचे, त्यांनी लिहिलेलं सुधारायचं नि सुधारलेला माल स्वतः खेटे घालून संपादकांना विकायचा, लेखक-लेखिकांना प्रकाशाच्या झोतात लोटून द्यायचं, आणि खेरीज हे सर्व निरपेक्ष भावनेने, निवळशंख सदिच्छेने करायचं, हा लुईचा आयुष्यभराचा उद्योग.

त्याची गोमटी फळं त्याला पोटभर मिळाली. उगवत्या लेखकांचा गोतावळा त्याच्या भोवती झांज घेऊन गोळा झाला. त्याला पत प्राप्त झाली. तो जाईल तेथे लेखक-लेखिका त्याच्यावर अमेरिकन ढंगाचं प्रेम करीत. हो, लुईने मिजाशीत चार लग्नं केली. तीही सर्व एकामागून एक लेखिकांशीच ! त्याच्यातल्या उमाळ्याच्या चांगुलपणावर फिदा असलेल्या तर कैकजणी होत्या. लुईने कुणाचं

मन मोडलं असा दाखला नाही. लेखक असूनही लुई क्षुद्र नि. मत्सरी नव्हता. उमदा नि खुशालचेंडू होता. फुलं वेचणारा होता.

लुईच्या लेखनशिविरातला एक उमेदवार बहादुर कालांतराने अमेरिकन 'दूरदर्शन'वर वाङ्मयविभागाचा प्रोड्यूसर झाला. साहित्यविषयक नवे नवे कार्यक्रम सादर करणं हे त्याचं काम. तेव्हा हाती सत्ता आल्या आल्या त्याने गुरुवर्य लुईना मानापानासहित न्यूयॉर्कच्या दूरदर्शन केंद्रावर बोलावून घेतलं आणि बाजारात आलेल्या नव्या पुस्तकांचा चटपटीत परिचय दर्शकांना करून देण्याचा नवा कार्यक्रम लुईच्या गळ्यात आस्थेने घातला. हे घडेपर्यंत अमेरिकन दूरदर्शनवर ग्रंथांबाबत कार्यक्रम अजिबात होत नव्हते. एका नव्या पर्वाचा श्रीकार आपल्याला टाकायला मिळणार ह्या भावनेने लुईने ते निमंत्रण सहर्ष स्वीकारलं आणि साथीला बेनेट सर्फ वगैरे निष्णात भाष्यकार घेऊन त्याने ग्रंथवार्तेचा हा कार्यक्रम धडाक्यात सुरू केला. कार्यक्रमाचं शीर्षक होतं : 'व्हाटस् माय लाईन?' ग्रंथविषयक जिज्ञासा जागृत करणारा हा नवा कार्यक्रम अमेरिकन प्रेक्षकांनी उचलून धरला. पुढे सर्व अमेरिकेत तो दाखवला जाऊ लागला. त्यामुळे लुईचं नावही झालं नि त्याच्या खात्यावर डबोलंही जमा झालं. ह्या वेळी लुई पांसष्ट वर्षांचा होता, म्हणजे अमिरेकन मोजमापाप्रमाणे तरुणच. लागलीच त्याने चवथं लग्न उरकलं. कवयित्री आणि संपादिका असलेल्या ह्या चवथ्या पत्नीचं नाव सौ. ब्रायना. तिच्याबरोबर तो मोठ्या छानछोकीत राहू लागला. पाट्याचं चक्र सुरू झालं. लेखकांचा नि प्रकाशकांचा लौकिक वाढवणं ही लुईच्या मर्जीची बाब झाली.

असे त्याने शेकड्यांनी कार्यक्रम हाणले !

नंतर अचानक वारं फिरलं.

ज्या शागिदनि लुईला लोकप्रियतेच्या शिखरापर्यंत आपलेपणाने पोहोचवलं, त्याच प्रोड्यूसरने एके दिवशी मऊ शब्दांत लुईला सांगितलं,

“सर, आपला आजचा कार्यक्रम हा अखेरचा आहे. आता आम्ही सूत्रधार बदलणार आहोत.”

“का बरं ? माझ्याकडून काही अवाजवी घडलंय काय ?” लुईने चमकून विचारलं.

त्यावर प्रोड्यूसर म्हणाला,

“नाही सर. बिलकूल नाही. तुमचे कार्यक्रम सुरेख झाले. तरीसुद्धा अप्रिय निर्णय घ्यावेच लागतात न ? तुम्ही समजून घ्या. आजचा हा कार्यक्रम अखेरचा आहे. पुढच्या वेळी नवी टीम येईल.”

हे अनपेक्षित शब्द ऐकून वय होत चाललेला लुई थिजला. जागच्या जागी गोठला. त्याची वाणी लुळी पडली. वयही पाऊणशेच झालेलं होतं.

वास्तविक, कधीतरी हा निवृत्तीचा क्षण येणारच होता, पण कैफात असल्यामुळे लुईला त्याची कल्पनाच नव्हती. जगाला ज्ञान शिकवणारा एवढा शहाणासुरता हा लेखक, पण आज ना उद्या, आपल्याला वल्ह्यावरचा हात काढावा लागणार आहे, हे कटू सत्य त्याला कधी उमगलंच नव्हतं !

खरी गोष्ट अशी होती की, 'आता लुईसाहेबांना छुट्टी द्या !' असा आक्रोश करणारा, नवोदित लेखकांनी सह्या केलेला, एक जंगी अर्ज न्यूयॉर्कच्या दूरदर्शन केंद्राकडे येऊ घातलेला होता ! त्या प्रोड्यूसरला त्याचा वास लागल्याबरोबर त्याने गुरूची नंतरची विटंबना टळावी म्हणून तो अर्ज दाखल होण्यापूर्वीच स्वतः पुढाकार घेऊन लुईचं करारपत्र संपुष्टात आणलं होतं. त्यात तपोवृद्ध गुरूची इज्जत सलामत राहणार होती नि अर्जवाल्यांच्या शीडातला वाराही परस्परच काढून घेतला जाणार होता. मामला इतका सरळ होता.

तरीही लुई ढेपाळला ! कोट्यवधी रसिकांशी हितगूज करण्याची संधी हातची गेली ह्या मन विषण्ण करणाऱ्या विचाराने लुईची उमेद ओसरली. तो जमीनदोस्त झाला. त्यानंतर तो कुठे हिंडेना की फिरेना. कुणाच्या दृष्टीसही पडेना. सारखा घरीच आरामखुर्चीत पडून राही. वाचन नाही, लेखन नाही, चिंतन नाही, भाषण-संभाषण नाही, काही नाही. फडताळात भोपळा ठेवलेला असावा तसा तो दिवसच्या दिवस निःशब्द पडून राही. मित्र अधूनमधून फोन करीत. लुई ते टाळी. मग थकलेली सौ. ब्रायना मित्रांना नाइलाजाने परस्पर उत्तरं देई. लुईचा डोळा लागलाय म्हणून सांगे. मित्रांनी फारच आग्रह धरला, तर लुईचा निरोप म्हणून सांगे, 'लुईला उठवत नाहीए, तो म्हणतोय, कधीतरी आपण सगळेजण एकत्र जमू नि सविस्तर बोलू.'

भेटीचा वायदा कधीच पुरा होत नसे.

नंतर नंतर मित्र कंटाळले. फोन यायचे बंद झाले.

आर्थर मिलरने नोंदवलं आहे,

‘एकदा मी लुईला भेटलोच. तो निपचित पडून होता. काही खरं नव्हतं. मध्येच तो मला कातर आवाजात म्हणाला, “काय रे, मी अति लिहिलं काय रे? नको तितकं लिहिलं?” मी सांगितलं, “होय लुई, तू अतोनात लिहिलंस नि लिहिलंस ते सगळं वरवरचं नि उथळ.” हे ऐकून लुईने मान फिरवली. वाईट इतकंच वाटतं की लुई सध्या लिहित नाही, दूरदर्शनवर दिसत नाही, ह्याची साथी चौकशीही नंतर कुणी केली नाही.

नव्वदीपलीकडलं वनस्पतीतुल्य आयुष्य अबोलपणे ढकलून लुई मरण पावला. दरम्यान तिकडे न्यूयॉर्कच्या ‘दूरदर्शन’ वर नवी विटी, नवं राज्य सुरू झालेलंच होतं. काळ काही लुईसाठी थांबलेला नव्हता.

‘साहित्यसूची’, दिवाळी १९९०

*

उद्या उजाडेल हे निश्चित

काय टिकतं, काय विरतं नि काय विटतं, हा. मेंदूला गुदगुल्या करणारा चिरंतन प्रश्न आहे. त्याचा नाद सोडून आवाक्यातल्या बाबींचा विचार करू या. अलीकडच्या काळात आपल्याकडल्या कलानिर्मितीतलं काय काय टिकलं ?

उत्तर येतं, राजा रविवर्म्याची रंगीत चित्रं निश्चितपणे टिकली. 'सौभद्र' टिकलं. 'मानापमान'च्या भर्जरी चाली टिकल्या; मुरंब्यासारख्या मुरून टिकल्या. 'एकच प्याला'तली सिंधूची नक्षत्रलख्ख प्रतिमा टिकली. 'चिमणराव' हसतखेळत टिकला. 'विशाखा' टिकली. 'श्यामची आई' चित्रपटासह काळजाला बिलगून टिकली. 'गीत रामायण' आणि 'बटाट्याची चाळ' टिकण्याच्या मार्गावर आहे. व्ही. शांताराम हे नाव टिकून राहिलं आणि पं. कुमार गंधर्व आणि सौ. किशोरी आमोणकर ह्या नावांचा बहादूर प्रवास त्याच दिशेने चालू आहे.

दूरदर्शनचं माध्यम आता आपल्याकडे कायमच्या मुक्कामाला आलेलं आहे. पाहाता पाहता त्याची पाळंमुळं खोल खोल रुजली. 'उदंड वाढलेलं गवत' अशी त्याची इतःपर हेटाळणी करून बिलकूल चालणार नाही. आता ह्या नव्या माळाचं रूपांतर उपवनात कसं करायचं आणि त्यातून हिंडून कसं यायचं, ह्याचाच विचार करावा लागेल. हे माध्यम तसं आपल्याकडे अगदीच नवं. तेव्हा त्यातलं काय टिकलं असं विचारण्यापेक्षा त्याच्या देणगीतलं रसिकांच्या हृदयाला काय भिडलं ह्याचाच विचार करू या. खरंच 'दूरदर्शन'चं रसिकांना बेहद आवडलं असं काय काय गिणता येईल ? 'बुनियाद' नि 'हमलोग' ह्या दोन मालिकांनी देशभर गारुड करून दाखवलं हा इतिहास आहे. 'रामायणा'ने आणि 'महाभारत'ने अजब जादू करून दाखवली आहे. मधूनच एखादा संगीत कार्यक्रम, एखादी मुलाखत हृदयाच्या तारा झंकारून जाते. उदा. भीमसेन

जोशींची तल्लीन मुलाखत किंवा पंढरपूरी भेदक लावण्यांवरचा कार्यक्रम. तथापि, असे अत्तराचे फाये थोडे. फारच थोडे.

ह्या आक्रसलेल्या पार्श्वभूमीवर अमेरिकेतल्या 'सर्व फॉर टुमारो' ह्या नऊ हजार तीनशे दहा भागांत पसरलेल्या नि सलग छत्तीस वर्ष टिकलेल्या दूरदर्शन मालिकेचं उदाहरण, साक्षात चमत्कारच ठरेल ! किंबहुना, तो एक जागतिक विक्रमच आहे.

प्रदीर्घतेचे जागतिक विक्रम मोडलेल्या ह्या अमेरिकन दूरदर्शन मालिकेचा विषय होता, 'उद्या उजाडेल हे निश्चित !' 'जो' ह्या गृहिणीभोवती ही अवाढव्य चित्रमालिका छत्तीस उन्हाळेपावसाळे फिरत ठेवलेली होती. जो ही साधी, सामान्य अमेरिकन गृहिणी असते. लग्न झाल्यानंतर अवघ्या सहा महिन्यांत तिच्या नवऱ्याचं मोटर अपघातात निधन होतं. जो विधवा होते. तिच्यावर दुर्दैवाचा अस्मानी घाला पडतो. ती दुःखी होते. मात्र, पराभूत होत नाही. उलट तडजोडी करण्यात न रमता 'जो' गावातल्या इतरांना जगण्यासाठी धीर देते. ती छचोर नाही. सरळ आहे. स्टू नावाचा उदारमनस्क, कनवाळू आणि बाळबोध असा तिचा शेजारी असतो. त्याचे नि तिचे मैत्रीचे घनिष्ट संबंध असतात. ही मैत्री सलग पस्तीस वर्ष टिकते. त्यांचे रागलोभ असतात, देवाणघेवाण असते, पण प्रेम-प्रकरण नसतं. छुपंही नसतं नि उघडंही नसतं. फक्त एकमेकांना धीर देणारी समजूतदार मैत्री पस्तीस वर्ष मूळ धरून असते. हा 'स्टू' त्या 'जो'ला नेहमी विचारतो, "जो, तुझी कसली शांथाशोध चालू आहे ग एवढी ? काय चाललंय तुझं ?" ह्या ठरीव प्रश्नाला 'जो'चं ठरीव उत्तर वर्षोन्वर्षे एकच असतं : "अरे बाबा, उद्या उजाडणार आहे; मला थांबून कसं चालेल ?"

हा अतूट आशावाद, हाच 'सर्व फॉर टुमारो' चा पंचप्राण ठरला. जगात सर्वत्र नि स्वतःच्या खाजगी आयुष्यातही सतत पडझड चाललेली असताना, निराशा चहूबाजूनी भेडसावीत असताना, 'जो' सतत आशावादाची पणती घेऊन उभी असते, ह्याचं अमेरिकन प्रेक्षकांना कौतुकही वाटलं नि दिलासाही वाटला. सामान्य अमेरिकनाच्या निःश्रेयस आणि कृत्रिम जगण्यावर 'जो'च्या आशावादाने फुंकर मारली. आजचा दिवस तू धीराने नि धिटाईने धकून ने, उद्या सफलतेची पहाट निश्चितपणे उगवणार आहे, हा आशेचा किरण 'जो'ने दाखवला. ही उबदार किरण थेट पाच कोटी अमेरिकन प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचली !

अखंड आशावाद हे मूळ सूत्र. त्याच्या भोवती अनेक उपकथानकं खेळवली गेली. 'सर्च फॉर टुमारो'तल्या घटना मध्य अमेरिकेतल्या हेन्डरसन नावाच्या काल्पनिक शहरात घडतात. एकच गाव, एकच नायिका आणि इतर शेकडो नाजूक दुवे, हे 'सर्च'चं भांडवल. १३१० भागांत हे अगडबंब अमेरिकन महाभारत पसरलं. ते लिहिण्यासाठी शेकडो लेखकांचा पटाईत ताफा लागला. हजारो कसबी नटनटी लागल्या. जणू काही लेखक, नट, नटी, तंत्रज्ञ, ह्यांचं 'सर्च'चं चित्रीकरण हे सरावाचं मैदानच झालं. 'जो'ची एकच एक भूमिका सलग पस्तीस वर्ष करणारी नटी मे स्ट्युअर्ट आणि तिच्या मित्राची एकच एक भूमिका सलगपणे पस्तीस वर्ष करणारा नट लॅरी हेन्स, ह्या दोघांचंच नाव घोघरी झालं. शेकडो लेखकांनी संवाद लिहिले; उपकथानकं गुंफली, पण कुणालाही लौकिक लाभला नाही. प्रेक्षक फक्त मालिकेतलं मूलभूत सत्य वेचून घेत. त्यांच्या लेखी इतर बाबी म्हणजे पालापाचोळा होता. प्रेक्षकांनी फक्त धान्याचे दाणे तेवढे टिपले. फोलपट विसरून गेले.

'सर्च फॉर टुमारो' (उद्याचा शोध) ही मालिका १९५१ च्या सप्टेंबर महिन्यात अमेरिकेत दूरदर्शनवर सुरू झाली. आठवड्यातून पाच दिवस दुपारी साडेबारा ते एक ह्या अर्ध्या तासात ती खाडा न करता प्रक्षेपित केली जाई. दूरदर्शनचा हा कार्यक्रम 'प्रॉक्टर अँड गॅम्बल' ह्या गृहोपयोगी वस्तू बनविणाऱ्या अमेरिकन कंपनीने गाजावाजा करून प्रायोजित केला. पहिली पंचवीस वर्ष तो सलगपणे दिमाखात चालला. 'जो'ची भूमिका करणारी मे स्ट्युअर्ट मालिकेत काम करू लागली तेव्हा पंचवीस वर्षांची तरुणी होती. काळ बदलत गेला तसं तिचं रूपही अनायासेच बदलत गेलं, वाढत्या वयाच्या भूमिकेला बदलत गेलेली तिची देहयष्टी शोभत गेली. हा योगच जमून आला. दुःखाला बाणेदारपणे सामोरं जाताना इतरांनाही जगण्याचं बळ संधपणे पुरविणारी नायिका म्हणून प्रेक्षकांच्या मनात तिची प्रतिमा निर्माण झाली.

तथापि, कुठल्याही गोष्टीला कालांतराने क्षीणत्व हे गाठतंच, त्याचप्रमाणे 'सर्च'च्या एकूण निर्मितीत दुबळेपणा डोकावू लागला. पंचवीस वर्ष तेजीत गेली. सव्वीसाव्या वर्षापासून मालिका ढेपाळायला प्रारंभ झाला. खूप उपाय करून झाले. लेखक बदलून झाले. सादरकर्ते बदलून पाहिले. कार्यक्रमाच्या प्रक्षेपणाचं केंद्र बदलून पाहिलं, पण एकदा कार्यक्रम जो उताराला लागला तो लागलाच.

त्याची घसरगुंडीच थांबेना.

अखेर, मालिकेचं छत्तीसावं वर्ष चालू असताना आणि १३१० वा भाग संपल्यावर जगातली ही सर्वांत प्रदीर्घ अमेरिकन दूरदर्शन मालिका नाइलाजाने आटोपती घेण्यात आली. शेवटच्या भागाच्या चित्रीकरणाच्या वेळी मे स्ट्युअर्ट बासष्ट वर्षाची होती. मालिका समाप्त झाल्यामुळे ती फार कष्टी झाली. प्रश्न पैशांचा नव्हता, मानसन्मानांचा नव्हता, तर एका फार मोठ्या साहसात सतत सहभागी असण्यातल्या सुंदर चैतन्याचा होता. एक जमाना संपल्याची वेदना होती.

अमेरिकेत असो, इंग्लंड-रशियात असो, की इथे भारतात असो, लेखकांनी आणि कलाकारांनी रसिकांच्या हृदयाला भिडावं लागतं. एकाच वेळी लक्षावधी हृदयांवर अधिराज्य करावं लागतं. 'सर्च फॉर टुमारो'च्या कलाकारांनी ते श्रेष्ठ श्रेय सांघिकरीत्या मिळवलं. त्यांचं सोनं झालं. यावशंद्रदिवाकरौ काहीच टिकणारं नसतं. तेव्हा जे उगवलं ते मावळलं ह्यात शोक करण्यासारखं काहीच नाही. उगवलेलं असताना ते तेजाळलं, तेजाळत राहिलं, हेच खरं साफल्य.

'मुंबई तरुण भारत', दिवाळी, १९८७

*

मॉमचं लिहायचं टेबल

आपली एकुलती एक लेक लिझा तिच्या संसारात सुखाला लागली ह्याचं सॉमरसेट मॉमला परमावधीचं दुःख झालं ! तशात, त्याचं वयही अट्ठ्याऐशी झालेलं. त्यामुळे आपण अलगद पावलाने मृत्यूच्या अगदी समीप सरकत आहोत हे त्यानं हेरलं. मृत्यूनंतर आपल्या अवाढव्य संपत्तीचं डबोलं आपली लेक बळकावून टाकणार काय, ह्या विवंचनेनं त्याला घेरून टाकलं. ह्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी त्याने तिहेरी व्यूह रचला :

आपली घटस्फोटित मृत पत्नी सायरी हिचं चारित्र्यहनन करणारी हकिगत आडपडदा न ठेवता प्रसिद्ध करून, भांडणात नेहमी आईची बाजू घेणाऱ्या लेकीच्या कुलशीलाला जाहीररीत्या कलंक लावायचा; आपल्या संग्रहातल्या जागतिक कीर्तीच्या चित्रकारांच्या कलाकृतींचा लिलाव करून येणारी सर्व रक्कम आपला सचिव आणि प्रियकर अॅलन ह्याला बक्षीस द्यायची आणि लेकीच्या घशात इस्टेट जाऊ नये म्हणून लेकीचं पितृत्व नाकारून साठ वर्षांच्या अॅलनला दत्तक घ्यायचं, जेणेकरून अॅलन आपल्या संपत्तीचा एकमेव वारस ठरेल !

पैकी 'लुकिंग बॅक' ही मृत पत्नीची निंदा नि निर्भर्त्सना करणारी लेखमाला सॉमरसेट मॉमने प्रसिद्ध केली नि वाचकांत त्याची छीः थूः झाली. पत्नीविषयी अशोभनीय मजकूर लिहिल्यामुळे त्याचे कौटुंबिक मित्र दुरावले. काही भांडले. मॉमची ती अखेरची लेखमाला पुस्तकरूपात कधी अवतरलीच नाही. चित्रांचा लिलाव चढ्या भावात झाला. पस्तीस कलाकृतींची एकूण रक्कम साडेचौदा लक्ष डॉलर्स आली. मॉम खूष झाला; पण लेकीने त्यात साडेसहा लक्ष डॉलर्सची भागी मागितली. मॉमने नकार देताच, तिने प्रकरण कोर्टात नेलं ! नंतर मॉमने प्रियकर अॅलन ह्याला दत्तक घेतल्याची घोषणा मॉमच्या वकिलाने केली ! लिझा पुन्हा

कोर्टात गेली; आणि लेक जिवंत असताना ह्या उतारवयात मॉमला दत्तक घेता येणार नाही, लिझा हीच त्याच्या इस्टेटीची एकमेव वारस आहे, असा कोर्टाने निकाल दिला. मॉमने अपील केलं. तेही फेटाळलं गेलं.

मॉमची सर्व बाजूंनी कोंडी झाली.

भरीस भर म्हणून नव्वदाव्या वर्षी मॉमचा मेंदूरला ताबा सुटला !

एका रेल्वे स्टेशनावर तो गाडीची वाट पाहत बसला होता. अॅलनचा डोळा चुकवून तो स्टेशनावरल्या एका बाईबरोबर लहान मुलासारखा खांबाआड लपून लपाछपी खेळू लागला. हे अॅलनच्या लक्षात येताच त्याने त्या बाईला झापलं. ती करुणेच्या स्वरात उत्तरली,

“जाऊ दे हो, ह्या म्हाताऱ्याचं डोकंच कामातून गेलंय. त्याला वाटतंय, आपण जगप्रसिद्ध लेखक सॉमरसेट मॉम आहोत ! मला आताच त्याने तसं सांगितलं. अशा भ्रमिष्ठ माणसाचं काय करायचं ? खेळू दे बिचाऱ्याला !”

नव्वदीत मॉमला माणसांची ओळख पटेना. एकदा तर त्याने अॅलनलाच शिवीगाळ केली. अॅलन तरी काय करणार होता ? तो निमूटपणे बारमध्ये गेला नि निराशेने बेहद्द पिऊन परतला. मॉमचं करता करता अॅलनची तब्येत निकालात निघाली. तो एकाकी झाला.

इतक्यात चित्रांच्या विक्रीच्या फिर्यादीचा निकाल जाहीर झाला. आलेल्या रकमेतला वाटा लिझाला मिळाला. उरलेली रक्कम मॉमने अॅलनच्या नावे केली. अॅलनने मॉमला सांगितलं,

“तुमच्या पश्चात मी एखाद्या श्रीमंत विधवेशी लग्न करून शांतपणे जगेन म्हणतो !”

मॉमने थंड उत्तर दिलं,

“नको. ते प्रकरण तुझ्याच्याने झेपणार नाही.”

एक्याण्णवाव्या वाढदिवसानिमित्त लिझा बापाला अखेरचं भेटायला आली. मॉमला वाटलं, आपली घटस्फोटित पत्नी सायरीच आपल्याला पुन्हा छळायला आलेली आहे ! त्याने तिला हिडीसफिडीस करून परतून लावलं.

एकदा ओळखीतल्या एका विधवा बाईला त्याने बोलावून घेतलं नि तोतऱ्या शब्दांत सांगितलं,

“बाई, तुम्हाला आयुष्यात सोबतीची गरज आहे. तुम्ही ह्या अॅलनशी लग्न

करा !”

तिला राग आला.

व्याण्णवावा वाढदिवस जवळ आला, तसा मॉमला भ्रम झाला. तो बेभान होऊन घरात रात्रीअपरात्री धडपडायला लागला. लागोपाठ तीनदा अडखळून पडला. हाड मोडलं. न्युमोनियाचं निमित्त झालं. तापाच्या गुंगीत असे. अॅलन त्याची उत्तम सुश्रुषा करीत होता. एकदा मॉमने डोळे उघडून पाहिलं, तर समोर अॅलन.

मॉमचे डोळे पाणावले. म्हणाला,

“अॅलन, अरे इतके दिवस तू होतास तरी कुठे ? किती वाट बघतोय मी तुझी ! तू माझं किती किती केलंस. कसा उतराई होणार मी तुझा ? तुझा हात मला हातात घेऊ दे.”

हेच मॉमचे अखेरचे शब्द !

त्याने लिहून ठेवलेल्या इच्छेनुरूप मॉमवर मार्सेल्स येथे निधर्मी पद्धतीने अग्निसंस्कार करण्यात आला. रक्षा इंग्लंडमध्ये लिझाच्या हस्ते पुरण्यात आली. त्यानंतर तिने वडिलांच्या मानधनावरला अधिकार स्वखुषीने सोडून दिला !

अॅलन अर्थातच धनवंत झाला.

पुढे उतारवयात अॅलनच्या आयुष्यात एक श्रीमंत विधवा आली. त्यांनी आपापसात लग्न ठरवलं. तिची फक्त एकच अट होती : प्रत्यक्ष विवाह होईपर्यंत ह्या प्रकरणाची वाच्यता कुणीही कुठेही करायची नाही. अॅलनने मान्य केलं, परंतु कधी तरी उत्साहाच्या भरात त्याने ते गुपित कुणाला तरी अनवधानाने सांगितलं. बोभाटा झाला. वृत्तपत्रांनी बातमीला प्रसिद्धी दिली.

त्या बाईने तडकाफडकी लग्न मोडलं.

निरुपाय झालेला अॅलन एकाकी पडला. खूप म्हातारा झाला आणि मॉमने कौतुकाने गोळा केलेल्या वस्तू एकामागून एक विकत दिवस घालवू लागला. सर्वात चढी रक्कम, म्हणजे साडेपाचशे पौंड, मॉमच्या लिहायच्या टेबलाची आली !

‘ललित’, एप्रिल १९८७

*

थोर नाटककाराचा बाप

केवळ अपरिहार्य तेवढंच मर्माचं टिपणारा कलावंत लेखक आणि कामचलाऊ मजकुराचा जरूरीप्रमाणे पुरवठा करणारा धोपटमार्गी लेखक ह्यांच्यामध्ये गरूड आणि बदक ह्यांच्यात असतो तेवढा अफाट फरक असतो. नजर कलावंताची असल्याची पहिली खूण म्हणजे समोरचा माणूस गुणदोषयुक्त जसा असेल तसा त्याला पत्करण्याची खंबीर क्षमता. वास्तव असेल तसं स्वीकारून कलावंत लेखक ते तंतोतंत शब्दांकित करतो. वास्तवाला बेगड चिकटवण्याचा उद्योग तो करीत नाही. कलावंत लेखकाला आरास वर्ज्य असते. उलट, सामान्य लेखकाला नागडेउघडेपणा परवडत नाही. समोर मोठी असामी ठाकली की हातात आरतीचं तबक घेऊन तो लागलीच तयार होतो. कलावंत लेखक तसा कधीही पाघळणार नाही. प्रत्यक्ष जन्मदात्या माता-पित्यांनाही तो अलिप्त नजरेने न्याहाळतो. ते असतील तशी त्यांची छबी उतरवतो. रीतभात सोडून, माणसं असतात तशी चितारणं हे कलावंत लेखकच करू जाणे.

अमेरिकन नाटककार आर्थर मिलर हा कलावंताची नजर लाभलेला खंबीर लेखक आहे. तो रंगरंगोटी करत नाही. अलंकरण करीत नाही. वास्तवाच्या थेट गाभ्यालाच तो भिडतो आणि जे जसं असेल तसंच ते मांडतो: 'टाइमबेण्डस्' हे त्याचं आत्मचरित्र प्रसिद्ध झालं आहे. टाइमबेण्डस म्हणजे 'काळाची वळणं.' पाऊणशे वर्षांच्या ह्या जगप्रसिद्ध नाटककाराला उत्तर आयुष्यात फार तोलामोलाच्या धुरीणांना भेटण्याचा योग आला. अमेरिकन चित्रपटांची नायिका आणि रूपगर्विता अभिनेत्री मेरलीन मन्रो ही त्याची तिसरी पत्नी होती. त्याचा तिच्याबरोबरचा संसार औटघटकेचा ठरला नि नंतर तिने आत्महत्याही केली. ह्या आपल्या पत्नीच्या वेचक आठवणी त्याने भाषेचा फुलोरा टाळून लिहिल्या आहेत. सोविएत संघराज्याच्या लाल क्षितिजावर गोर्बाचेव्हाचा उदय होत

असताना मिलर त्याला रशियात जाऊन भेटला नि त्याच्याशी लेखकांच्या सांस्कृतिक स्वातंत्र्याच्या प्रश्नावर त्याने सलग एकशेतीस मिनिटं चर्चा केली. असलं नामी भाग्य कुणाच्या ललारी असू शकतं? 'पेन' ह्या लेखकांच्या जागतिक संघटनेचा तर तो अध्यक्षच होता. त्यानिमित्ताने जगातल्या बहुतेक सर्व थोर साहित्यसेवकांशी त्याचा वैचारिक संबंध आला. तो चीनलाही लेखक ह्या नात्याने जाऊन आला. आपल्या 'स्ट्रीटकार नेम्ड डिझायर' ह्या नाटकाचा चीनी भाषेत पेकिंग येथे प्रयोगही त्याने बसवला. त्या अनुभवावर नंतर सचित्र बखर लिहिली.

वरच्या वर्तुळातली त्रिखंड यात्रा करणाऱ्या अशा कलावंत मिलरने आत्मचरित्रात आपल्या वडिलांची फार भेदक व्यक्तिरेखा चितारली आहे.

त्याच्या वडिलांचं नाव आयशीडॉर

मिलरचं मूळ कुटुंब पोलंडचं, ज्यू वंशाचं. आपला उत्कर्ष साधण्यासाठी मायभूमीचा त्याग करून मिलर मंडळी अमेरिकेत ऐंशी वर्षांपूर्वी दाखल झाली. तयार कपड्यांची निर्मिती आणि निर्यात करण्याचा व्यवसाय मिलरच्या वडिलांनी केला. खुद्द आर्थर मिलर मात्र वडिलांच्या व्यापात डोकावला नाही. त्याने पोटापाण्यासाठी बारीकसारीक कामं करून नाटककाराचा पेशा स्वीकारला. वैचारिक नाटकं लिहिली. राजसत्तेच्या विरोधात लखलखीत भूमिका स्वीकारली. झुंज दिली आणि करता करता तो जागतिक पातळीवरला प्रभावी नाटककार ठरला.

मिलर लिहितो, माझ्या वडिलांनी, म्हणजेच आयशीडॉरने, अमेरिकन जीवनपद्धती नि जगण्याचा अमेरिकन दृष्टिकोन मनोमनी स्वीकारला होता. म्हणजे नेमकं काय? तर, जगात स्पर्धा असते, आपण त्या स्पर्धेत उतरून सर्व वळ एकवटून विजयश्रीं स्वतःकडे खेचून आणली पाहिजे, पुरुषार्थ जगाला पटवून दिला पाहिजे, बळी तो कान पिळी आणि ज्याच्या हातात ससा तो पारधी, असं मनानेच मानणं, हा अमेरिकन दृष्टिकोनाचा अर्क आहे. मिलरच्या वडिलांनी तो स्वीकारला होता. ते व्यावसायिक स्पर्धेत उतरले आणि जिंकले. तो त्यांचा अमेरिकन पुरुषार्थ.

एकदा रस्त्यात दोन भटके कुत्रे एकमेकांवर तुटून पडले. भांड भांड भांडले. एकमेकांना चावले. त्यातला जो बलिष्ठ होता त्याचा विजय झाला नि दुसरा

हरलेला कुत्रा शेपूट घालून निघून गेला. हे दृश्य पाहून मिलरचे वडील मिलरला म्हणाले,

“पहा, असं असतं. जगात एकाने दुसऱ्यापेक्षा वरचढ असावंच लागतं. नाहीतर निभाव लागणार नाही.”

‘शक्तिमान पृथ्वी भोगेल’ हे तत्त्व म्हणून स्वीकारल्यानंतर बलवंताच्या तेजोवलयाने दिपून जाणं हे क्रमप्राप्तच झालं. मिलर म्हणतो,

‘माझे वडील ‘तेज’ ह्या कल्पनेवर मनापासून भाळले होते. कुठे कुणाचा लौकिक ऐकला की ते हुरळत. आपल्या रुबाबावरून लोकांनी आपल्याला मानलं पाहिजे, अशी त्यांची मनीषा होती. माझी नाटकं ब्रॉडवेवर गर्दीत धंदा करू लागल्यावर आयशीडॉर झकपक कपडे घालून नाटकगृहाच्या आसपास येरझारा घालीत. मध्येच तिकिटविक्रीच्या खिडकीवर चक्कर टाकून, गल्ला नीट जमतोय नं; वगैरे चौकशी करत. हेतू इतकाच की कुणी विचारलंच, तर आपल्याला चष्कीत सांगता यावं, ‘मी नाटककार आर्थर मिलरचा बाप आहे!’ माझ्या नावाभोवती प्रसिद्धीचं जे वलय तयार झालं, त्यातले काही किरण आपल्यावरही सांडावेत असं त्यांना वाटे. तथापि, वलय वगैरे सगळी मायाच असते. मोठेपणा इंद्रधनुष्यासारखा असतो. तो दुरून बघायला तेवढा ठीक. तुम्ही इंद्रधनुष्य पकडायला धावलात की ते तुमच्यापासून दूर पळतं.

मेरलीनबरोबर मी विभक्त झाल्यानंतरची गोष्ट माझे वडील तिला भेटले. तिने त्यांना एकदा राष्ट्राध्यक्ष केनेडींकडे पार्टीला नेलं. हे नटूनथटून गेले. तिथला दरबारी भपका पाहून भाळले. त्यांनी उत्साहाने केनेडींबरोबर हस्तांदोलन केलं. तो क्षण तिथल्या एका छायाचित्रकाराने टिपला. मग ह्यांनी तो फोटो मिळवला. राष्ट्राध्यक्ष आणि आयशीडॉर, दोघेही हातात हात धरून मनसोक्त हसताहेत असं ते छायाचित्र मग माझ्या वडिलांनी कायमचं जवळ बाळगलं.

एके दिवशी त्यांनी मला विचारलं, “काय रे, तू माझ्यासारखा दिसतोस की मी तुझ्यासारखा दिसतो ?”

“अर्थातच, मी तुमच्यासारखा दिसतो.” मी उत्तर दिलं. त्याचं त्यांना फार समाधान झालं. अशी त्यांची माझ्याशी, म्हणजे खुद्द पोटच्या मुलाशीही मानसिक पातळीवर स्पर्धा चालू होती. हाही एक अमेरिकन विशेषच आहे. सदैव स्पर्धेत दंग असायचं.

‘पुढे त्यांचं पिकलं पान झालं. वय ऐंशी झालं. त्यांचं करणार कोण ? मग मी त्यांना समुद्रकाठच्या एका वृद्धाश्रमात ठेवलं. मी त्यांना तिथे भेटायला जात असे.

अशाच एका फेरीत ते मला म्हणाले,

“हल्ली मला एक आश्चर्याची गोष्ट दिसायला लागलीय. ह्या समुद्राच्या पार टोकाला क्षितिजापाशी सुरुवातीला एक काळा ठिपका दिसतो. मग थोड्या वेळाने त्याचा आकार वाढू लागतो. नंतर त्या काळ्या ठिपक्याचं रूपांतर आगबोटीत होतं. बोट जवळजवळ सरकू लागते. ही काय जादू असेल रे ? क्षितिजापाशी दिसणाऱ्या एका ठिपक्याचं रूपांतर असं आगबोटीत कसं काय होतं बुवा ?”

“कारण पृथ्वी वाटोळी आहे.” मी उत्तरलो, “पलीकडून येणारी वस्तू तुम्हाला क्षितिजरेषेजवळच दिसणार ती फार दूरवर असल्यामुळे ते सुरुवातीला टिब दिसतं. नंतर ते जहाज त्याच्या गतीमुळे नि त्याच्या समीप येण्यामुळे मोठं मोठं दिसायला लागतं. ह्यात जादूटोण्याचा संबंधच नाही. पृथ्वी गोल आहे नं ?”

त्यावर सगळं ध्यानात आल्याचं दाखवून ते म्हणाले,

“अच्छ, म्हणजे पृथ्वी गोल आहे तर !”

त्यांचा हा उद्गार ऐकून मी तर चक्रावूनच गेलो. मालबोटींच्यामार्फत तयार कपड्यांचे गट्टे जगभर निर्यात करणाऱ्या माझ्या वृद्ध वडिलांना पृथ्वी वाटोळी आहे हे प्राथमिक ज्ञानसुद्धा असू नये ह्याला काय म्हणावं ?

कमी-अधिक कुठलीही सारवासारव न करता, आपल्या जन्मदात्याची व्यक्तिरेखा आर्थर मिलरने अशी करुण स्वरावर आवरती घेतली आहे. असं खरं खरं, परखड लिहिणं फक्त कलावंत लेखकालाच जमू शकतं.

पुढारी, दिवाळी अंक १९९०

*

सखीच्या शोधात जॉर्ज ऑरवेल

असत्याचे बेदिक्कत वाभाडे काढणारा सत्यव्रत कादंबरीकार म्हणून जॉर्ज ऑरवेलची कीर्ती जाणत्यांच्या जगात मंजूर आहे. कितीही मिट्ट काळोख असो वा भूलभुलैय्या, ऑरवेलला सत्याचा किरण नेमका दिसे. मात्र, ही अलौकिक सिद्धी ह्या ब्रिटिश लेखकाच्या पदरात अवचित पावसासारखी काही अचानक पडली नाही. अवघं शेहेचाळीस वर्षांचं औटकं आयुष्य त्याला लाभलं. त्यांतली त्याची पहिली चाळीस वर्षं प्रत्यक्ष अनुभव वेचण्याच्या भरात खणाखणी करण्यात गेली. पैसे जेमतेम सुटले. अगदी कमीत कमी मानधन देऊ शकणाऱ्या 'ट्रिब्यून'चा तो लेखक होता. धारदार स्तंभलेखक, वैचारिक निबंधकार, निपुण कादंबरीकार आणि कपटी राजकारणाच्या यंत्राची रचना स्पष्टपणे पाहू शकणारा हिकमती, म्हणून त्याने बहुत काळ उमेदवारी केली. तडजोडीचं नाव न काढता लेखणी कायम परजली. युद्धखात्यात नोकरी केली. काही काळ लंडनच्या बी. बी. सी. वर तो भाषण विभागाचा प्रोड्यूसर होता. प्रसंगी त्याने कॅन्टीनही चालवलं, पण चळचळीत अशी संपत्ती त्याला कधीच दिसली नाही. त्याची आवक यथातथाच होती.

ह्या धावपळीत इतर सांसारिक सुखाची किरणही ऑरवेलच्या अंगावर पडली नाहीत. त्याने समानशील कार्यकर्त्या तरुणीबरोबर लग्न केलं. तथापि, जोडपं निपुत्रिक ठरलं. भरीस डांग्या खोकल्याने त्याला ग्रासलं. पत्नीच्या ओटीपोटात व्रण निर्माण झाला. शस्त्रक्रियेचा खर्च झेपणार नाही म्हणून तिनं दुखणं अंगावर काढायला सुरुवात केली. व्रणाचं रूपांतर छुप्या गाठीत झालं, तरी एका शब्दानेही त्याची स्पष्ट वाच्यता तिने ऑरवेलपाशी केली नाही. ऑरवेललाही पत्नीच्या दुखण्याची उग्रता कळली नाही.

दिवस उगवत होते. दिवस मावळत होते.

करता करता ऑरवेल बेचाळीस वर्षांचा झाला. 'अॅनिमल फार्म' ह्या राजकीय फॅन्टसीचं हस्तलिखित त्याने प्रकाशकाच्या हवाली केलं. एक मोठी चढण पुरी करून आता तो श्वास टाकायला मोकळा झाला होता. मुलं होण्याची वाट-यापुढे बघण्यात हशील नसल्याची त्याची खात्री झाली आणि एका इस्पितळातलं एक महिन्याचं तान्हं बाळ त्याने दत्तक म्हणून घरी आणलं ! बाळ गोड होतं. त्यामुळे ऑरवेलच्या बायकोलाही ते आवडलं. हळूहळू त्याचा लळा लागला. बाळाला बोंडल्याने दूध भरवणं, त्याची बाळूती बदलणं, त्याला हिंडवून आणणं, वगैरे सगळी कामं ऑरवेल जिवाभावाने करू लागला. इतकंच नव्हे तर त्याने ज्योतिषाकडून बाळाची कुंडलीही बनवून घेतली ! मुलाचं नाव रिचर्ड ठेवलं. रिचर्डला मनसोक्त खेळवणं आणि उरलेल्या वेळात आपलं लेखन करणं असा त्याचा नवा दिनक्रम सुरू झाला.

ऑरवेल, त्याची पत्नी एलीन आणि हे नवं दत्तक बाळ रिचर्ड, असा हा हसरा त्रिकोण पुरा झाला. घर आनंदाने न्हाऊन गेलं.

नंतर युद्धवार्ताहर बनून ऑरवेल एकटाच फ्रान्सच्या रणभूमीवर निघून गेला. एलीन आणि बाळ रिचर्ड इंग्लंडमध्येच राहिली. ऑरवेलच्या गैरहजेरीत एलीनच्या घरी फासेपालट झाला.

आसभास नसताना तिच्या गाठीच्या दुखण्याने उचल घेतली. कळा असह्य झाल्या म्हणून डॉक्टरला बोलावलं. त्यांनी कॅन्सरचं निदान केलं. आता झालेला प्रकार नवऱ्याला कळवून त्याची संमती मिळविण्यात दिवस न दवडता गर्भाशयावरली शस्त्रक्रिया तात्काळ उरकून घेण्याचा एलीनने निर्णय घेतला. सर्व काही ठीक असल्याचं पत्रही तिने ऑरवेलला लिहायला घेतलं. ते अपुरं असतानाच सर्जनने एलीनला शस्त्रक्रियेसाठी बोलावून नेलं. टेबलावर झोपवलं. भूल दिली आणि शस्त्रक्रियेला प्रारंभ करण्यापूर्वीच त्या गाढ गुंगीत एलीनचे प्राण क्षणार्धात निमाले !

हे आकस्मिक आक्रीत घडलं तेव्हा सहा महिन्यांचा रिचर्ड पाळण्यामध्ये शांतपणे झोपलेला होता आणि दूर फ्रान्समध्ये बसून जॉर्ज ऑरवेल लंडनला पाठवायच्या बातमीपत्राचा मजकूर जुळवीत होता.

वज्राघाताचं वृत्त कळताच ऑरवेल लंडनला परतला आणि रिचर्डसाठी त्याने प्रथम एक दाई ठेवली. नंतर देण्याघेण्याचे हिशेब लिहिले. त्या एका

बाबतीत ऑरवेल कमालीचा काटेकोर होता. रोज आपण किती शब्द लिहिले आणि मोबदला किती मिळाला, ह्याचे दैनंदिन आकडे त्याच्याकडे ज्य्यत तयार असत. समाचाराला येणाऱ्या मित्रांजवळ तो एलीनचं गुणगान करी आणि रिचर्डचं कसं निभावणार ह्याची काळजीही व्यक्त करी. मित्राला पाठविलेल्या एका पत्रात ऑरवेल लिहितो,

‘भावनिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या पतिपत्नींनी एकमेकांना निष्ठा अर्पण करणं ह्याला खरं महत्त्व आहे. अन्य कुणाबरोबर कुणी मजा मारली हे गौण आहे. एलीनच्या अपरोक्ष क्वचित कधी मी सुद्धा परस्त्रीबरोबर संग केलेला आहे. एलीनला माझ्याकडून क्वचित कधी वाईट वागणूकही मिळालेली असेल. कधीमधी तिनेही मला वाईटसाईट वागवलेलं आहे. हे सर्व जमेस धरूनसुद्धा आम्हा दोघांची खऱ्या अर्थाने उत्तम जोडपं म्हणूनच गणना होईल, कारण अनेक प्रकारच्या विपरीत परिस्थितीतून आम्ही दोघांनी एकदिलाने वाटचाल केली. माझ्या लेखनाच्या खटाटोपाचं मर्म तिला कळलेलं होतं.’

साधकबाधक विचार करता दोन गोष्टी ऑरवेलच्या चित्तावर बिंबल्या : लहानग्या रिचर्डचं नीट संगोपन झालं पाहिजे आणि आघाडीवरला लेखक म्हणून आता आपल्या नावाचा बोलबाला होत असल्यामुळे आपली आवक जी फार मोठ्या प्रमाणात फुगेल, तिची आपलेपणाने व्यवस्था लावण्यासाठी घरात हक्काचं बाईमाणूस आणलं पाहिजे. ह्या दोन गोष्टी झाल्याच पाहिजेत. त्यांना पर्याय नाहीत.

पहिली पत्नी एलीन हिच्या आकस्मिक मृत्यूचा दुखवटा वर्षभरात ओसरल्यावर त्रेचाळीस वर्षांच्या ऑरवेलने आपल्या दुसऱ्या लग्नाची मोहीम अळंढं न करता सुरू केली.

प्रथम ओळखीतल्या अविवाहित तरुणीकडे त्याने हा विषय पोक्तपणे काढला. दुसरेपणावर येण्यासाठी ओळीने चौघींकडे शब्द टाकला, पण एकीनेही होकार दिला नाही.

ह्या हबक्याने नाउमेद न होता ऑरवेलने आपला मोर्चा सोनिया ब्रॉनवेल ह्या लेखक कलावंतांच्या वर्तुळात वावरणाऱ्या सुंदर तरुणीकडे वळविला. सोनिया कलाचतुर आणि बुद्धिमान होती. त्या दोघांचं संघटन वाढलं. तिने नोंद केली, ‘ऑरवेलकडे प्रांजळपणा, प्रामाणिकपणा, सरळवृत्ती आणि क्वचितच

आढळणारी व्यवहारदक्षता आहे.' ती दोघं वारंवार भेटत, हिंडत, फिरत. मित्रांच्याही ते लक्षात आलं. तेव्हा इतकं झाल्यानंतर ऑरवेलने तिला मागणी घातली. दुर्दैवाने, ती मागणी सोनियाने फेटाळून लावली !

तोपर्यंत नव वर्ष उजाडलं आणि नव्या वर्षाच्या शुभारंभाचा सोहळा साजरा करण्यासाठी ऑरवेल आपला प्रिय मित्र जो ऑर्थर कोएस्टर त्याच्या गावाकडल्या घरी राहायला गेला. कोएस्टरला ऑरवेलविषयी कमालीचा आदर नि प्रेम होतं. इंग्लंडच्या भूमीवर पाय टेकल्यावर सर्वप्रथम त्याने ऑरवेलशी स्वतः होऊन ओळख करून घेतलेली होती. अशा कोएस्टरकडे त्याची तरुण मेहुणी सेलिया राहायला आलेली होती. तशात सेलिया तिच्या नवऱ्यापासून विभक्तही झालेली होती. ऑरवेलने त्या मुक्कामात सेलियाशी दोस्ती वाढवली. कोएस्टरच्या ते लक्षात आलं. आपल्या आवडत्या माणसाबरोबर आता मेहुणीमार्फत नातेसंबंध जुळून येणार म्हणून कोएस्टरही खुषीत आला. ऑरवेलने सेलियाला सांगितलं,

‘पाहा, मी हा असा आहे. माझी प्रकृती नेहमी नरमगरम असते. मला सतत खोकल्याची उबळ येते. मी तुझ्यापेक्षा चक्क पंधरा वर्षांनी मोठा आहे आणि तू तर तिशीच्या उंबरठ्यावर. मी अजून दहा वर्षे जगेनसं वाटतं. म्हणजे, तुझं-माझं लग्न झालंच नि मी दहा वर्षे काढली, तर चाळिशीच्या उंबरठ्यावर तुला वैधव्य गाठेल. भरीला मी वंध्य आहे. ह्या सगळ्या अटळ बाबी जमेला धरून तू माझ्याबरोबर लग्न करायला राजीखुषी आहेस काय ?’

सेलियाने नम्र शब्दांत नकार दिला.

ह्याच संदर्भात कोएस्टरने ऑरवेलला विचारलं,

“कशा प्रकारचा पुरुष तू असलेला तुला आवडेल ?”

ऑरवेल उत्तरला,

“माझा मोह दूर सारणं बायकांना अशक्य व्हावं, असा मर्द मी झालो पाहिजे.”

ते भाग्य ऑरवेलच्या ललाटी लिहिलेलं नव्हतं.

दोन महिन्यांनंतर अॅन पोफॅम नावाच्या सुंदर तरुणीची नि ऑरवेलची गाठ पडली. तिने त्याला घरी जेवायला बोलावलं. तो गेला. नंतर अवघ्या एकाच दिवसानंतर आपण जर्मनीला जाणार असल्याचं वर्तमानही तिने ऑरवेलला

ऐकवलं. ऑरवेलने लगोलग दुसऱ्या दिवशी आपल्या घरी तिला चहाचं निमंत्रण दिलं. ती गेली. ऑरवेलने तिचं स्वागत केलं. पलंगावर आपल्या शेजारी बसायला सांगितलं. ती बसली. मग त्याने तिचा एक मुका घेतला नि विचारलं, “करशील तू माझ्याशी लग्न ?” धड उत्तर देण्याचं टाळून अॅन तिथून संटकली. जर्मनीला पोहोचली.

तिच्या जर्मनीतल्या पत्यावर ऑरवेलने तिला एक पत्र पाठवलं. त्या पत्रात त्याने लिहिलं,

‘त्या दिवशी तुझ्याशी वागताना मी जे जादा धाडस केलं, त्याचा तुला राग तर नाही ना आला ? तू मला होकार दिलाच पाहिजेस, असं अजिबात नाही. तुझं एका तरुणावर मन जडलेलं होतं आणि युद्धात त्याला वीरगती प्राप्त झाली असं तू सांगेपर्यंत तुझ्या जीवनात असं काही शल्य असेल ह्याची मला कल्पनाच नव्हती. तुझ्या चेहऱ्यावरून तू एकाकी नि दुःखी दिसलीस. शिवाय, प्रत्यक्षात तुझं जे वय आहे त्याहून तू थोराड वाटलीस. म्हणून मी तुला मागणी घातली. खरं म्हणजे माझ्या आयुष्यात माझं लेखनकार्य आणि रिचर्डची व्यवस्था लावून देणं, ह्याव्यतिरिक्त आता आणखी काहीही उरलेलं नाही. कधी कधी एकाकीपण मला वेढून टाकतं. तरीसुद्धा, तुझ्या वयाच्या मुलीला मी मागणी घालणं हे एकूण गैरच. तेव्हा तू स्पष्ट शब्दांत तुझा नकार कळविलास तर मी बिलकूल रागावणार नाही की खट्टावणारसुद्धा नाही. तुझं मानस कळव !’

अॅनने सभ्य भाषेत ऑरवेलला नकार कळवला.

त्यानंतर ऑरवेलने तिला आणखी एक पत्र लिहिलं. त्या पत्रात ऑरवेल लिहितो,

‘तुला मागणी घालण्यात माझ्या हातून गुन्हा तर घडला नाही ना ? त्या दिवशी तू मला नुसतीच दुःखी नि एकाकी दिसली नाहीस, तर मला असंही वाटलं की तुला बौद्धिक जीवनात रस असेल आणि तुझ्यापेक्षा वयाने जास्त असलेल्या नि आरोग्य ठीक नसलेल्या माणसाबरोबर राहण्यात तुला रस असेल. तू मला विचारलंस की मी तुझ्यात असं काय मोठंस पाहिलं ? उघडच आहे : अग, तुझं सौंदर्य ! पण फक्त तेवढंच नाही. माझं उर्वरित आयुष्य आणि माझं लेखनकार्य, ह्यात सहभागी होणारं माणूस मला हवं आहे. नुसत्या शेजशय्येत मला रस नाही, जरी अधूनमधून मलाही समागमाची जरूरी भासतेच. तू म्हणाली

होतीस, की माझ्यावर जीव जडवणें तुला मुष्किल आहे. ते खरंच आहे. आणि तशी अपेक्षा तरी कोण करेल? तू तरुण आहेस. तरतरीत आहेस. तुला जिवाभावाचा एक प्रियकरही होता. त्याच्याबरोबरच्या तुलनेत मी टिकेन हे शक्य तरी आहे काय? तुला जर का असं वाटत असेल की तू तुझ्या आयुष्याचं नवं पान उलटावं, देखण्या तरुणाबरोबर संसार करावा नि तुला मुलंबाळं व्हावीत, तर त्या दृष्टीने मी अगदीच असमर्थ आहे. तुला स्पष्ट शब्दांत मला हे विचारायचं आहे की एखाद्या लेखकाची विधवा म्हणून आयुष्य जगायला तू राजी आहेस काय? गोष्टी अशाच चालू राहिल्या तर त्यातसुद्धा तुला एक गंमत दिसेल. एका बाजूने मानधनाच्या रकमा येत राहतील नि नवऱ्याचं अप्रसिद्ध लेखन त्याच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध करण्यात दुसऱ्या बाजूने धन्यही वाटू लागेल. माझ्या आयुष्याचा आता काहीच भरंवसा उरलेला नाही. मला खोकला अतोनात आहे. त्याचं रूपांतर कुठल्याही क्षणी न्युमोनियामध्ये होईल. शिवाय, माझ्या फुफ्फुसाला थोडीशी क्षयाची बाधासुद्धा झालेली आहे. खरं तर एव्हाना मी आटपायचाच, पण औषधोपचारामुळे तगून आहे. मी वंध्य आहे. निदान, मला मूलबाळ तरी झालेलं नाही. त्याबाबत मी कधी वैद्यकीय चिकित्साही करून घेतली नाही; कारण ते प्रकरण फार किचकट आहे आणि माझ्याशी लग्न झाल्यानंतरही तुला दुसऱ्या कुणापासून अपत्यप्राप्ती करून घ्यावीशी वाटलं तरीही मला ते खटकणार नाही कारण शारीरिक मत्सर असा मला आता कुणाबद्दल वाटतच नाही.

तू तरुण आहेस. तुझ्यापाशी आरोग्य आहे. तेव्हा माझ्यापेक्षा उजवा तरुणच तुझ्या आयुष्यात उगवला पाहिजे. मात्र यदाकदाचित तुला तसा जोडीदार मिळाला नाही, तर अप्रिय ते तू पत्कर असं लिहिल्याबद्दल तुझा माझ्यावर राग तर नाही ना? आणखी दहा वर्षं जगलोच तर मी आणखी तीन चांगले ग्रंथ लिहीन म्हणतो. इतरही किरकोळ फापटपसारा आहेच, पण मुख्य म्हणजे मला मनःशांती आणि एकूणच निर्वेधपण हवं आहे. माझ्यावर कुणीतरी जीव लागून जगायला हवं आहे. शिवाय, रिचर्डचं संगोपन तर आहेच. तुला त्याच्याबद्दल काय वाटतं? ह्या सर्वांचा तू नीट विचार कर. इतक्या मोकळेपणानं मी हे लिहिलं आहे. कारण तुझ्यापाशी काहीतरी असामान्य आहे अशी माझी भावना आहे.'

ऑरवेलच्या ह्या कळकळीच्या पत्राला अॅनचं उत्तर आलं नाही.

अशा एकापाठोपाठ सात-आठ ठोकरा खाल्ल्यानंतर ऑरवेलने आणखी काही स्थळांकडे शब्द टाकला नाही. आपण, आपली प्रकृती, आपलं लेखन आणि बाळ रिचर्डचं मॉटेसरीतलं शिक्षण, इतकीच काय ती त्याच्या जगाची व्याप्ती ठरली.

दरम्यानच्या काळात त्याने '१९८४' ही दुनिया ढवळून काढणारी कादंबरीही हातावेगळी केली. मानधनाची रास घरी येऊ लागली. 'ऑरवेल' हे नाव आता जागतिक नकाशावर लखलखू लागलं, आणि नेमक्या ह्याच वळणावर ऑरवेलच्या प्रकृतीने दगा घायला सुरुवात केली.

सलग सात महिने त्याने एका इस्पितळात काढले. पण खोकला आटोक्यात येईना, म्हणून तो एका आरोग्यधामात विश्रांतीसाठी राहिला. तिथेही उतार पडेना म्हणून त्याला लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेज हॉस्पिटलात ठेवण्यात आलं. डी. एच. लॉरेन्सच्या अखेरच्या दुखण्यात ज्या धन्वंतरीने त्याला शिकस्तीचे औषधोपचार केले, त्याच डॉ. मूरलॅण्डकडे ऑरवेलची केस सोपविण्यात आली. ऑरवेलला क्षयाची लागण झाली असल्याचं त्यांनी निदान केलं. ह्या वेळी ऑरवेलचं पंचेचाळिसावं वर्ष चालू होतं. रिचर्ड होता तीन वर्षांचा.

जिने ऑरवेलला पूर्वी एकदा गोड शब्दांत नकार दिला होता ती सोनिया ब्रॉनवेल अगदी सहज म्हणून ऑरवेलच्या भेटीला ह्या हॉस्पिटलात आली. दोघंही आपलेपणाने बोलले. दुसऱ्याला जिवलगपणे मदत करणं हा सोनियाचा धर्मच होता. शिवाय, ती हॉस्पिटलच्या जवळच राहत होती. त्यामुळे ती ऑरवेलच्या प्रकृतीची विचारपूस करायला हॉस्पिटलात वारंवार डोकावू लागली.

इथे नियतीने एक वेगळा फासा टाकला.

ऑरवेलने डॉ. मूरलॅण्डला विचारलं,

“अशा जखडलेल्या अवस्थेत मी लग्न केलं, तर त्याचा माझ्या जगण्यावर विपरीत परिणाम होईल काय ?”

डॉ. मूरलॅण्डने निर्वाळा दिला,

“तसं घाबरण्याचं बिलकूल कारण नाही. फक्त विवेकबुद्धीने वागलं म्हणजे झालं. लग्नामुळे तुम्हाला मायेचं माणूस लाभेल. तुमच्या मुलाच्या संगोपनाचं काम तुमची पत्नी पाहील. तुमचा आजार काही विकोपाला गेलेला नाही. तुम्ही

होतीस, की माझ्यावर जीव जडवणें तुला मुष्किल आहे. ते खरंच आहे. आणि तशी अपेक्षा तरी कोण करेल? तू तरुण आहेस. तरतरीत आहेस. तुला जिवाभावाचा एक प्रियकरही होता. त्याच्याबरोबरच्या तुलनेत मी टिकेन हे शक्य तरी आहे काय? तुला जर का असं वाटत असेल की तू तुझ्या आयुष्याचं नवं पान उलटावं, देखण्या तरुणाबरोबर संसार करावा नि तुला मुलंबाळं व्हावीत, तर त्या दृष्टीने मी अगदीच असमर्थ आहे. तुला स्पष्ट शब्दांत मला हे विचारायचं आहे की एखाद्या लेखकाची विधवा म्हणून आयुष्य जगायला तू राजी आहेस काय? गोष्टी अशाच चालू राहिल्या तर त्यातसुद्धा तुला एक गंमत दिसेल. एका बाजूने मानधनाच्या रकमा येत राहतील नि नवऱ्याचं अप्रसिद्ध लेखन त्याच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध करण्यात दुसऱ्या बाजूने धन्यही वाटू लागेल. माझ्या आयुष्याचा आता काहीच भरंवसा उरलेला नाही. मला खोकला अतोनात आहे. त्याचं रूपांतर कुठल्याही क्षणी न्युमोनियामध्ये होईल. शिवाय, माझ्या फुफ्फुसाला थोडीशी क्षयाची बाधासुद्धा झालेली आहे. खरं तर एव्हाना मी आटपायचाच, पण औषधोपचारामुळे तगून आहे. मी वंध्य आहे. निदान, मला मूलबाळ तरी झालेलं नाही. त्याबाबत मी कधी वैद्यकीय चिकित्साही करून घेतली नाही; कारण ते प्रकरण फार किचकट आहे आणि माझ्याशी लग्न झाल्यानंतरही तुला दुसऱ्या कुणापासून अपत्यप्राप्ती करून घ्यावीशी वाटलं तरीली मला ते खटकणार नाही कारण शारीरिक मत्सर असा मला आता कुणाबद्दल वाटतच नाही.

तू तरुण आहेस. तुझ्यापाशी आरोग्य आहे. तेव्हा माझ्यापेक्षा उजवा तरुणच तुझ्या आयुष्यात उगवला पाहिजे. मात्र यदाकदाचित तुला तसा जोडीदार मिळाला नाही, तर अप्रिय ते तू पत्कर असं लिहिल्याबद्दल तुझा माझ्यावर राग तर नाही ना? आणखी दहा वर्षं जगलोच तर मी आणखी तीन चांगले ग्रंथ लिहीन म्हणतो. इतरही किरकोळ फापटपसारा आहेच, पण मुख्य म्हणजे मला मनःशांती आणि एकूणच निर्वेधपण हवं आहे. माझ्यावर कुणीतरी जीव लागून जगायला हवं आहे. शिवाय, रिचर्डचं संगोपन तर आहेच. तुला त्याच्याबद्दल काय वाटतं? ह्या सर्वांचा तू नीट विचार कर. इतक्या मोकळेपणानं मी हे लिहिलं आहे. कारण तुझ्यापाशी काहीतरी असामान्य आहे अशी माझी भावना आहे.'

ऑरवेलच्या ह्या कळकळीच्या पत्राला अॅनचं उत्तर आलं नाही.

अशा एकापाठोपाठ सात-आठ ठोकरा खाल्ल्यानंतर ऑरवेलने आणखी काही स्थळांकडे शब्द टाकला नाही. आपण, आपली प्रकृती, आपलं लेखन आणि बाळ रिचर्डचं माँटेसरीतलं शिक्षण, इतकीच काय ती त्याच्या जगाची व्याप्ती ठरली.

दरम्यानच्या काळात त्याने '१९८४' ही दुनिया ढवळून काढणारी कादंबरीही हातावेगळी केली. मानधनाची रास घरी येऊ लागली. 'ऑरवेल' हे नाव आता जागतिक नकाशावर लखलखू लागलं, आणि नेमक्या ह्याच वळणावर ऑरवेलच्या प्रकृतीने दगा द्यायला सुरुवात केली.

सलग सात महिने त्याने एका इस्पितळात काढले. पण खोकला आटोक्यात येईना, म्हणून तो एका आरोग्यधामात विश्रांतीसाठी राहिला. तिथेही उतार पडेना म्हणून त्याला लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेज हॉस्पिटलात ठेवण्यात आलं. डी. एच. लॉरेन्सच्या अखेरच्या दुखण्यात ज्या धन्वंतरीने त्याला शिकस्तीचे औषधोपचार केले, त्याच डॉ. मूरलॅण्डकडे ऑरवेलची केस सोपविण्यात आली. ऑरवेलला क्षयाची लागण झाली असल्याचं त्यांनी निदान केलं. ह्या वेळी ऑरवेलचं पंचेचाळिसावं वर्ष चालू होतं. रिचर्ड होता तीन वर्षांचा.

जिने ऑरवेलला पूर्वी एकदा गोड शब्दांत नकार दिला होता ती सोनिया ब्रॉनवेल अगदी सहज म्हणून ऑरवेलच्या भेटीला ह्या हॉस्पिटलात आली. दोघंही आपलेपणाने बोलले. दुसऱ्याला जिवलगपणे मदत करणं हा सोनियाचा धर्मच होता. शिवाय, ती हॉस्पिटलच्या जवळच राहत होती. त्यामुळे ती ऑरवेलच्या प्रकृतीची विचारपूस करायला हॉस्पिटलात वारंवार डोकावू लागली.

इथे नियतीने एक वेगळा फासा टाकला.

ऑरवेलने डॉ. मूरलॅण्डला विचारलं,

“अशा जखडलेल्या अवस्थेत मी लग्न केलं, तर त्याचा माझ्या जगण्यावर विपरीत परिणाम होईल काय ?”

डॉ. मूरलॅण्डने निर्वाळा दिला,

“तसं घाबरण्याचं बिलकूल कारण नाही. फक्त विवेकबुद्धीने वागलं म्हणजे झालं. लग्नामुळे तुम्हाला मायेचं माणूस लाभेल. तुमच्या मुलाच्या संगोपनाचं काम तुमची पत्नी पाहील. तुमचा आजार काही विकोपाला गेलेला नाही. तुम्ही

जरूर बरे व्हाल. फक्त सूर्यप्रकाश मिळेल अशा उबदार हवेच्या ठिकाणी काही दिवस राहा नि तारतम्य ठेवा. तुम्ही लग्न करू शकता. अतिरेक मात्र करू नका.”

खुद्द धन्वंतरीनेच इतक्या निःशंक अगत्याने हिरवा कंदील दाखविल्यावर ऑरवेलची जीवनेच्छा पुन्हा प्रज्वलित झाली. त्याने सोनियाकडे पुन्हा लग्नाचा विषय काढला. सोनियानेही एकूण सर्वच प्रकरणाचा फेरविचार केला. आपण जर ऑरवेलशी विवाह केला तर त्याच्या शुश्रुषेसाठी वारंवार इस्पितळात येण्यात कसलाही व्यत्यय तर येणार नाहीच, शिवाय लग्नाची पत्नी झाल्यानंतर आपल्याला वेगळा दर्जा प्राप्त होऊन वागणूकही प्रतिष्ठित मिळेल, असा तिने व्यावहारिक विचार केला. नातेवाईकांच्या आडकाठीचा प्रश्नच नव्हता.

खास परवानगी काढून, निवडक मित्रांच्या उपस्थितीत जॉर्ज ऑरवेलचं सोनिया ब्रॉनवेल हिच्याशी दुसरं लग्न हॉस्पिटलातल्याच एका खोलीत अवघ्या दहा मिनिटांत उरकण्यात आलं. त्या वेळी ऑरवेल शेहेचाळीस वर्षांचा; तर सोनिया एकतीस वर्षांची होती.

लग्नानंतर रीतसर गृहिणी झालेली सोनिया तडफेने कामाला लागली. तिने ऑरवेलचा सर्व पत्रव्यवहार स्वतः हाताळायला प्रारंभ केला. त्याचं हवं नको पाहिलं. मानधनाची नि खर्चाची कीर्द ठेवली. बाळ रिचर्डच्या बालशिक्षणाकडे जातीने लक्ष पुरवलं. धावून धावून औषधं गोळा केली. ती ऑरवेलला दिली.

मात्र ऑरवेल हॉस्पिटलातून पुन्हा घरी येण्याइतका बरा होईना. कधी ताप चढे. कधी उतरे. खोकला चालूच होता. अशक्तपणा वाढला.

डॉ. मूरलॅण्डच्या सल्ल्याप्रमाणे ह्या नवविवाहित दांपत्याने सूर्यप्रकाश लाभू शकेल अशा स्विट्झर्लंडला हवापालटासाठी जायचं ठरवलं. विमानाची तिकिटं काढली. शांतपणे बसून तिथल्या तळ्यामध्ये मजेखातर मासेमारी करण्यासाठी ऑरवेलने गळदांडी खरेदी केली. रिचर्डने सांगितलेल्या बोंबड्या बोलातल्या गोष्टी ऐकल्या. मृत्युपत्र तयार केलं. मानधनाचं स्वामित्व सोनियाकडे आणि विम्याचे पैसे रिचर्डच्या शिक्षणाकडे लावून दिले.

ऑरवेल निर्धास्त झाला. खुषीत आला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो विमानाने स्विट्झर्लंडला सपत्नीक निघणार होता. सर्व तयारी पूर्ण झाली होती. पण ऑरवेलच्या आयुष्यात ती दुसऱ्या दिवशीची प्रफुल्ल पहाट उमललीच नाही. निघण्याच्या आदल्या रात्रीच त्याच्या फुप्फुसात आकस्मिक रक्तप्रवाह सुरू

झाला. मध्यरात्र झालेली होती आणि जवळपास कुणीही नव्हतं. डॉक्टर आले आणि ऑरवेलचे प्राण निमाल्याचं त्यांनी जाहीर केलं.

उमलू घातलेली एक प्रसन्न कळी काळाने अकल्पितरीत्या कुस्करून टाकली.

'ललित', दिवाळी, १९८६

*

थोर लेखकांची साडेतीन पत्रं

आपल्याकडल्या समाजधुरीणांनी, संपादक, लेखक, कलावंतांनी, अभिनेत्यांनी लिहिलेली व्यक्तिगत पत्रं मूळ स्वरूपात प्रसिद्ध झाली, तर तो लाखमोलाचा खजिना ठरेल. खरं तर अभ्यासकांची हयात खाऊन टाकणारं हे काम आहे. त्याला कोण हात घालणार? हरिभाऊ मोट्यांनी ते पायाभरणीचं काम अल्पांशाने का होईना, पण डोळसपणे केलं. हरिभाऊ आपटे, न. चिं. केळकर, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, कविवर्य तांबे आणि पु. भा. भावे ह्यांचा निवडक वाङ्मयीन पत्रव्यवहार ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाला आहे. बाकी सामसूम. न्या. रानडे, वीर सावरकर, म. म. पोतदार, श्यामकांत सरदेसाई, सानेगुरुजी, बालगंधर्व, एस. एम. जोशी, पु. शि. रेगे, शिल्पकार करमरकर ह्यांची तुरळक पत्रं कारणाकारणाने प्रसिद्ध झाली आहेत, ही त्यातल्या त्यात समाधानाची बाब. कोकणात आडगावी वस्ती करणाऱ्या कथाकार वि. सी. गुर्जरांचा पत्रव्यवहार अफाट होता. चारी दिशांनी जमलेलं ते कागदी धन गुर्जर पति-पत्नींनी शिस्तवार जतन केलं. त्याचं पुढे काय करायचं हा प्रश्न निर्माण झाला, तेव्हा हरिभाऊ मोट्यांच्या वतीने राम पटवर्धनांनी स्वतः कशेळीला खेप टाकली, तो पत्रसंग्रह ताब्यात घेतला आणि हरिभाऊंच्या हवाली केला. त्याचं पुढे काय झालं हरि जाणे ! कवी बोरकर, चिं. त्र्यं. खानोलकर, प्रभाकर पाध्ये, श्री. रा. टिकेकर, दि. के. बेडेकर, जी. ए. कुलकर्णी, हे सगळे जबरे पत्रलेखक होते. त्यांची पत्रं कुठे पांगली ? लौकिकवान लेखकांचा अत्यंत खाजगी आणि गुप्त पत्रव्यवहार वा. रा. ढवळ्यांकडे कालपर्यंत होता. त्यातला एक कपटाही आज उपलब्ध नाही.

विलायतेतलं चित्र नेमकं उलट आहे. जुन्या लेखकांचे पत्रव्यवहार जसेच्या तसे प्रसिद्ध करण्याचा ती डोळस मंडळी सपाटा लावतात. डी. एच. लॉरेन्स, जेम्स जॉईस, बर्नार्ड शॉ, व्हर्जिनिया वुल्फ, हेमिंग्वे, एझरा पाऊंड, ऑडेन, ऑर्वेल

ह्यांची लागतील तेवढी पत्रं प्रसिद्ध झालेली आहेत. महाकवी टी. एस. इलियंट याने पूर्णपणे गुप्तता राखून आपल्या एका मैत्रिणीला अडीच हजार पत्रं लिहिली. तो छुपा गड्डा सध्या अमेरिकन विद्यापीठ सांभाळीत आहे ! राज्यत्याग करणाऱ्या इंग्लंडच्या आठव्या एडवर्डचीही निरनिराळ्या बायांना लिहिलेली दोन हजार पत्रं सध्या सापडली आहेत. टॉलस्टॉय, टर्जेनीव्ह, चेकॉव्ह वगैरे रशियन लेखकांचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे. चित्रकार व्हॅन गॉगच्या पत्रांचा संग्रहही उपलब्ध आहे. व्हॅन गॉग केवळ चित्रकार नव्हता, तर शैलीकार पत्रलेखकही होता. इटस्, टागोर, रॉबर्ट फ्रॉस्ट, डिलीन थॉमस, वॉल्ट व्हीटमन, वर्डस्वर्थ, एमिली डिकीन्सन वगैरे कवीजनांचा पत्रव्यवहारही प्रसिद्ध झाला आहे. तो वाचल्यास त्या त्या कवींच्या काव्याच्या रसग्रहणास मदत होते.

असा हा महासागर घुसळून, मूळ इंग्रजी भाषेत १५७८ ते १९३९ ह्या ३६२ वर्षांच्या प्रदीर्घ काळात लिहिल्या गेलेल्या महत्त्वाच्या अशा २४७ पत्रांचा संग्रह 'दी फेबर बुक ऑफ लेटर्स' ह्या नावाने लंडनच्या 'फेबर अँड फेबर' ह्या प्रकाशन संस्थेने प्रसिद्ध केला आहे. ह्या पत्रसंग्रहाच्या अखेरीस इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अक्षरशः शेकडो पत्रसंग्रहांची यादी जोडलेली आहे. त्यावरून ह्या प्रचंड आखाड्याची कल्पना येऊ शकते.

ह्यातल्या निवडक अशा साडेतीन पत्रांचा अनुवाद पुढे देत आहे. शॉ, टॉलस्टॉय आणि कवयित्री एमिली डिकीन्सन ह्यांची तीन संपूर्ण पत्रं असून टॉलस्टॉयने अर्धवट सोडून दिलेलं, त्याचं अखेरचं अर्धमुर्ध पत्र आहे. अशी ही एकूण साडेतीन पत्रं.

एमिलीचं अखेरचं पत्र हे कदाचित जगातलं सर्वात संक्षिप्त आणि उत्कटतेचा अर्क असलेलं, असं कवितासदृश पत्र आहे. एमिली डिकीन्सन (१८३०-१८८६) हिने उभ्या हयातीत सहसा कधी घराचा उंबरठा ओलांडला नाही. वडिलांच्या घरात स्वतःला जन्मभर कोंडून घेऊन तिने सुमारे दीड हजार कविता लिहिल्या. पैकी, जेमतेम चार कविता तिच्या हयातीत प्रसिद्ध झाल्या ! तिच्या ख्रिस्तवासानंतर उरलेल्या सगळ्या प्रसिद्ध झाल्या. छप्पनाव्या वर्षी ती आजारी पडली. तिला मरणाची चाहूल लागली. लुइसा आणि फ्रान्सिस ह्या तिच्या दोन भाच्यांना तिने हे वर्तमान कळवलं. मागोमाग दोन दिवसांनी बेशुद्धावस्थेत डोळे मिटले. हे अखेरचं पत्र म्हणा, चिठी म्हणा, अशी आहे :

“लहानग्या भाच्यांनो
बोलावणं आलंय.
एमिली.”

आर्थर क्लार्क ह्या होतकरू नाटककाराला सिद्धहस्त नाटककार जॉर्ज बर्नार्ड शॉ ह्याने पुढील रोखटोक पत्र लिहिलं आहे :

आर्थर क्लार्क ह्या होतकरू नाटककाराला सिद्धहस्त नाटककार जॉर्ज बर्नार्ड शॉ ह्याने पुढील रोखटोक पत्र लिहिलं आहे :

दि १८ मे १८९५

महाशय,

तुम्ही अडतीस वर्षांचे आहात. तुम्हाला व्यावसायिक नाटककार होण्याची खरोखरच खुमखुमी असती तर एव्हाना अर्धा डझन तरी नाटकं लिहून तुम्ही मोकळं व्हायला हवं होतं. ठीक आहे; आता लिहा. मात्र, पैसे मिळून नशीब फळफळावं म्हणून तुम्ही नाट्यलेखन करता कामा नये. चांगल्या कलाकृतींचे निकष तुम्ही जाणता. त्या मापदंडाच्या आधारावर तुम्हाला आंतरिक समाधान देईल अशी कलाकृती निर्माण करा. नाटकं कुणी वाचत नाहीत, हा तुमचा भ्रम आहे. केवळ नाट्यनिर्मातेच नव्हेत, तर नाट्यनिर्माते होऊ इच्छिणारे अभिनेतेसुद्धा नाटकांची बाडं सारखी वाचत असतात. त्यातली नव्याणव टक्के बाडं टुकार असतात. तरीसुद्धा, हातात मनाजोगतं नाटक पडेपर्यंत त्यांचा वाचनाचा धडाका चालू असतो. ज्या नाटकांची नावं आकर्षक असतात, त्यांच्याकडे ते साहजिकच अगोदर झेपावतात. ‘शाकाहारी’ ह्या नावाचं नाटक कोण कशाला हातात धरील ? माझं ऐका, लिहून हातावेगळ्या केलेल्या नाटकावर फार विचार करीत कालापव्यय करू नका. काळजी करू नका. नवीन नाटकाकडे वळा. ते लिहून झालं की, आणखी नवीन नाटक लिहायला घ्या. मग आस्ते आस्ते तुम्हाला नाट्यलेखनाची विद्या तरी वश होईल किंवा हे क्षेत्र आपलं नव्हे, हे तरी तुम्हाला पटेल. नाटक मंडळीच्या नकाराला काहीच अर्थ नसतो. नाटक भले उत्तम असतं, मात्र, विशिष्ट निर्मात्याला काही कारणास्तव ते स्वीकारता येत नाही, इतकंच. निर्माते बाजूला ठेवले तरी असे शेकडो

अभिनेते आहेत की, मनासारखी भूमिका मिळेपर्यंत ते नाटकं वाचत सुटलेले असतात. तसंच, चांगल्या एकांकिकांनाही झक्क मागणी असते.

आपला,

जॉर्ज बर्नार्ड शॉ

तिसरं पत्रं आहे, टॉलस्टॉयने पर्सी रेडफर्न या मॅचेस्टरच्या टॉलस्टॉय सोसायटीच्या चिटणीसाला लिहिलेलं.

यास्नाया, पोल्याना २३/१२/१९०३

प्रिय पर्सी रेडफर्न,

तुझा जो कुणी मित्र पुस्तकांच्या आणि एकूण वाचनाच्याच विरुद्ध आहे, तोच बरोबर आहे.

लाओत्से म्हणतो, सत्य सांगणारे शब्द सुखावह नसतात. गोड शब्द सत्य नसतात. शहाणी माणसं विद्वान नसतात. पढीक शहाणे नसतात.

उपनिषदं सांगतात, पंचांगात पावसाची भाकितं वर्तविलेली असतात. मात्र ते कागद कितीही पिळले तरी त्यांच्यातून थेंबभरही पाणी मिळत नाही. यःकश्चित् सत्कृत्याची सर पोथीत सांगितलेल्या उपदेशाला येत नाही.

रस्किन म्हणतो, मानवतेसाठी जास्तीत जास्त चांगल्या गोष्टी आपल्याला ज्ञात नसणाऱ्या पुरुषोत्तमांनी केल्या आहेत.

शब्द आणि कृती ह्यात फरक असा की, माणसाला बढाई मारता यावी म्हणून शब्दाचा जन्म झालाय. सत्कृत्य निव्वळ देवासाठीच केलं जातं.

देवाचा हेतू पूर्ण करण्यासाठी जरी शब्दांचा वापर करता येणं शक्य असलं तरी प्रत्यक्षात शब्दांचा परिणाम लोकांवर काय होईल ते सांगणं मुष्किल आहे. लोकांना दाद लागू न देता तुम्ही निव्वळ देवाच्या नावाने सत्कृत्य करू शकता. माणूस अनुभवू शकेल असा सर्वोच्च आनंद अशी कृत्यं करताना लाभू शकतो.

वेश्या आणि भटक्या लोकांमध्ये जाऊन राहण्याची तुझ्या मित्राची जी मनीषा आहे तिच्याशी मी सहमत आहे असं म्हणू शकत नाही. किंबहुना, मी असहमतच आहे. अशा प्रकारे अंगिकारलेल्या नव्या जीवनाच्या नव्या मोहांमध्ये आपण अडकणार नाही अशी त्या माणसाची हमी पाहिजे.

• अन्य प्रकारचं आयुष्य जगणं केवळ अशक्यप्राय झाल्यामुळे, किंवा सदसद्विवेकबुद्धीचा रेटा लागल्यामुळे नवीन धाटणीच्या जीवनेप्रणालीचा जन्म व्हायला हवा. नवीन शैलीचं आयुष्य जगायचा मनाने निर्धार केला आहे, एवढ्यामुळेच केवळ तसं घडता कामा नये.

तुमचा मित्र

लिओ टॉलस्टॉय

वयाच्या ब्याऐंशीव्या वर्षी, ३१ ऑक्टोबर १९१० ह्या दिवशी टॉलस्टॉयने गृहत्याग केला. कॉकेशियस प्रांताकडे जाणारी आगगाडी त्याने पकडली. गाडीत त्याला ताप भरला. म्हणून वाटेतल्या अॅस्टापोव्हो स्थानकावर त्याला उतरवण्यात आलं. त्याची सोय तिथल्या स्टेशनमास्तरांच्या बिऱ्हाडी करण्यात आली. मागोमाग २ नोव्हेंबरला टॉलस्टॉयचा चिटणीस चर्टकॉव्ह तिथे येऊन दाखल झाला. तापाने फणफणलेल्या टॉलस्टॉयने चिटणीसाला एका पत्राचा मजकूर इंग्रजीतून सांगायला सुरुवात केली, पण टॉलस्टॉयचं शरीर इतकं दुबळं झालेलं होतं की, पत्राची एक ओळही धड पुरी होऊ शकली नाही. असं हे टॉलस्टॉयचं अखेरचं अर्धमुर्ध पत्र. टॉलस्टॉयचा अनुवादक आणि इंग्रजी चरित्रकार अल्मेर मॉड ह्याला उद्देशून ते लिहायला घेतलं होतं :

अॅस्टापोव्हो, ३ नोव्हेंबर १९१०

“ज्या जागी मला एकान्तात राहायचं होतं त्या गावाच्या वाटेवरच मी आजारी पडलो.....”

जीवनवीर आणि युगप्रवर्तक कादंबरीकार टॉलस्टॉय ह्याचं हे शेवटचं अपूर्ण वाक्य ! हे शब्द सांगितल्यानंतर चार दिवसांनी, म्हणजे ७ नोव्हेंबर १९१० रोजी टॉलस्टॉयचा अवतार संपला.

महाराष्ट्र टाइम्स, ६/१/१९९१

लेखिका नगण्य, आयुष्य मात्र सुफळ संपूर्ण

‘का कॉक्स’ ह्या चमत्कारिक नावाची लेखिका इंग्रजी साहित्याच्या खास जाणकारांनासुद्धा माहीत नसेल; सामान्य वाचकांची तर गोष्टच सोडा. आणि छातीवर हात ठेवून सांगायचे तर का कॉक्स ही काही खास उल्लेख करावा अशा यत्नेची लेखिकाही नव्हे. जिच्या दैनंदिनीत ‘का’चे फुटकळ उल्लेख आढळतात, त्या व्हर्जिनिया वुल्फच्या तुलनेत तर का विलकूल नगण्य ठरते. गालिच्यातला फार फार तर एक टाका समजा. मात्र, लेखनसाफल्य गाठी लागलेलं नसलं तरी योगायोगाने का कॉक्स प्रतिभावंतांच्या प्रभावळीत वावरली. कलावंतांच्या कलंदर दुनियेत तिची ऊठबस झाली. वेगळ्या अंगलटीच्या दुनियेत रहिवास घडल्यामुळे ‘का’ला जिंदगीची मधुर चव चाखता आली. रूपर्ट ब्रुक हा पहिल्या महायुद्धात धारातीर्थी पडलेला इंग्रजी वाङ्मयातला कलंदर योद्धा कवी. त्याच्या आणि त्याच्या वर्तुळातल्या अनेक तरुण कलाकारांच्या संदर्भात ‘का’चं नाव त्या वेळी गुंफलं गेलं. मात्र तेवढंच. त्यापलीकडे का कॉक्सला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. ते पान पालटल्यावर ती विस्मृतीच्या ढिगाऱ्याखाली गाडली गेली.

योगायोगाने १९८७ साली का कॉक्सची जन्मशताब्दी आली आणि काही उत्साही लेखकांनी त्या निमित्ताने वाङ्मयीन नियतकालिकांची जुनी बाडं चाळली. त्या खणाखणीत त्यांच्या हाताला काही सुवर्णकण लागले. ते सुंदर धन त्यांनी जगापुढे ठेवलं. केवळ जिज्ञासेपोटी केलेल्या ह्या संशोधनातून का कॉक्सची एक आशयधन अशी पूर्णाकृती प्रतिमा साकार झाली आहे. विशेष दर्जाची साहित्यनिर्मिती ‘का’च्या ललाटीच नव्हती. मात्र, जन्मभर रक्त

आटवणाच्या अनेक लेखकांच्या भाळी कोरलेलं नसतं असं प्रसन्न शांत आयुष्य का कॉक्स जगून गेली.

कोण होती का कॉक्स ?

एका सुखवस्तू ब्रिटिश कुटुंबात का कॉक्सचा जन्म १८८७ साली झाला. बाप कर्ता सुधारक कुटुंबात तीन मुली. त्यांना भाऊ नव्हता. 'का'ची कळी उमलत असतानाच तिची आई वारली. साहजिकच घर चालविण्याची जबाबदारी 'का'वर पडली. तिने ती आनंदाने पेलली. घरकाम सांभाळून तिने अभ्यासात यश मिळवलां. सुधारक बापाने तिला सांगितलं,

“इथून पुढे दोन रस्ते आहेत. एक तर विद्यापीठात नाव घाल नि पुढचं शिक्षण घे. मी पैसे देतो. किंवा, त्याच पैशांचा तुला गाडीघोडा घेऊन देतो. तू इथेच मजेत राहा. बोल, काय स्वीकारणार ?”

का कॉक्सने केंब्रिज विद्यापीठाची वाट धरली. केंब्रिजमधलं अभ्यासमग्न नि त्याच्याच जोडीला संयत चळवळींचं असं 'का'चं दुपदरी आयुष्य सुरू झालं. फेबियन सोसायटीच्या सावलीत राहून, 'का' लहानसहान परोपकारी काम उमाळ्याने करू लागली. अभ्यास तर होताच.

नंतर एक सुंदर योग जमून आला. मिल्टन ह्या महाकवीची त्रिजन्मशताब्दी उगवली आणि त्याच्या महाकाव्यावर आधारलेला खेळ सादर करायचा आखाडा केंब्रिजमध्ये सुरू झाला. उत्सवप्रिय तरुणांसाठी जणू ती पर्वणीच ठरली. विद्यापीठातले चळवळीचे विद्यार्थी, कवी, चित्रकार, अभिनेते, अशा सर्वांच्या बैठका सुरू झाल्या. त्यातून मग टोळ्या करून नदीच्या काठाकाठाने भटकणं, सहली आखणं, काही तरी निमित्त काढून लंडनचा फेरफटका करून येणं सुरू झालं. कलंदरांच्या ह्या वर्तुळात रूपर्ट ब्रुक हा तरुण कवी, जाक्वस हा फ्रेंच चित्रकार, आणि खुद्द का कॉक्स, ही विशेषत्वाने होती. त्यांची आपापसात गुंतागुंत सुरू झाली. मिल्टनची त्रिजन्मशताब्दी बाजूला पडली आणि एक अनोखी प्रेमयात्रा मात्र सुरू झाली.

चित्रकार जाक्वसला 'का'विषयी आकर्षण वाटलं. ते वाढत गेलं आणि त्याने 'का'ला आपल्याशी लग्न करण्याची गळ घातली. एक-दोनदा, नव्हे—चिकाटीपूर्वक अनेकदा. परंतु अभ्यासाची सबब पुढे करून 'काने जाक्वसची मागणी परत परत फेटाळून लावली. थोडे दिवस गेल्यानंतर आपल्या ह्या

नकारात्मक निर्णयाचा 'का'ने फेरविचार केला. जाक्वसला नकार देण्यात आपली चूक झालेली आहे हे तिला उमगलं. म्हणून ती स्वतः जाक्वसला परत भेटली नि आपण त्याच्याशी विवाहबद्ध होण्याचा नवा निर्णय घेतला असल्याचं तिने त्याला सांगितलं. परंतु आता मात्र जाक्वसचा पूर्ण नाइलाज होता, कारण दरम्यानच्या काळात जाक्वसने त्यांच्याच मित्रमंडळीतल्या ग्वेन नावाच्या चित्रकर्तीशी जुळवून घेतलेलं होतं. तिला दिलेलं वचन फिरवणं त्याच्या शक्तीवाहेरचं होतं. 'का'चा त्यामुळे पूर्ण नाइलाज झाला.

पहिल्याच फेरीतल्या 'का'च्या ह्या चितपटीवर व्हर्जिनिया वुल्फचा शेरा आहे,

'जाक्वस आणि का हा जोडा खरं तर अनुरूप होता. पण आता तसं होणं नाही. का अखेर आपल्यापाशी याचना करीत आली ह्याची जाक्वसला घमेंड चढेल. ग्वेनला यथावकाश पोरंबाळं होतील. बाजूला टेवलेला ब्रश कालांतराने ती जवळ करेल. चित्रं काढू लागेल. आणि बहुतेक पुढल्याच वर्षी का रूपर्ट ब्रुकशी संसार थाटेल, अशी चिन्हं आहेत.'

व्हर्जिनियाच्या भाकिताप्रमाणे रूपर्ट ब्रुकचं प्रेमप्रकरण 'का'च्या आयुष्यात उगवायचं ते उगवलंच. पण ते थोडं नंतर त्याअगोदर आणखी एक घटना घडून गेली.

'का'च्या मित्रमंडळात वावरणाऱ्या जॉफ्रे कीन्स ह्याने 'का'ला लग्नाची मागणी घातली. एकदा नव्हे, दोनदा.

दोन्ही वेळा 'का'ने जॉफ्रेला स्पष्ट नकार दिला. होता होता, सफल-असफल प्रेमाची शिदोरी बांधून घेता घेता, का कॉक्सचा केंब्रिजमधला अभ्यासक्रम संपला नि पदवीधर होऊन ती लंडनमध्ये शिक्षिका म्हणून दाखल झाली. उदारमतवादी पित्याचे संस्कार आणि मुळातली कनवाळू वृत्ती, ह्यांच्या संगमामुळे 'का' सामाजिक चळवळीत रस घेऊ लागली, आणि फावल्या वेळात लेखनकलेचे धडेही गिरवू लागली. तिचं लेखन तसं बेतास बात होतं, पण ते होतं हे महत्वाचं. आणि, तरुण लेखिकेचा नवा अवतार धारण केल्यामुळे 'का'च्या घरी कलाप्रेमी तरुणांची वर्दळ वाढली. भरीला, तिचा स्वभाव खर्ची पडण्याचा असल्यामुळे सर्व प्रकारची कामं घेऊन मित्र तिच्या घरी येऊ लागले. गप्पागोष्टी, खाणांपिणं ह्यात वेळ जाऊ लागला.

‘का’ची एक मैत्रीण ह्यासंबंधी लिहिते,

“ ‘का’ म्हणजे साक्षात प्रसन्नता. साक्षात शांती. तिचे केस, तिचं अंग, तिचे कपडे, सारंच स्वच्छ नि सुंदर. त्रासलेपणाच्या भावनेचा तिला कधी स्पर्शच झाला नाही. ती सदैव समाधानी असे. ‘का’च्या सानिध्यात आल्यावर हिरव्यागार कुरणात बसल्यासारखं वाटायचं. ती कधीही, कुणाबद्दलही, काहीही वाकडं बोलली नाही. तिला सगळे सारखेच स्वीकाराई वाटत. आपल्या सभोवारची हवा जशी आपण न कुरकुरता स्वीकारतो, तशी ‘का’ने आयुष्यात माणसं स्वीकारली. सहजतेने आणि आनंदाने. आणि त्यांना भरभरून दिलं.”

हे भावबळ गाठीशी असल्यामुळे, मूळ स्वभाव अगत्यशील असल्यामुळे, आणि हे सर्व संचित असतानाच लेखनही करीत राहिल्यामुळे तरुण नि सुंदर ‘का’चा शिरकाव लंडनच्या दर्दी कलावर्तुळात झाला. ह्या नव्हाळीच्या काळात चार पट्टीच्या चित्रकारांनी ‘का’ची पोर्ट्रेटस् रंगवली— ऑगष्टस् जॉन, रॉजर फ्राय, डंकन ग्रॅट आणि हेन्री लॅम्ब.

ह्या चौघा चित्रकारांपैकी अखेरचा जो हेन्री लॅम्ब, त्याचा सहवास ‘का’ला विशेष प्रिय झाला. तो रूपाने छापमारू होता. वृत्तीने चंडोल होता. त्याच्या संगतीत ती दिसू लागली. ह्या वेळी ‘का’ चोवीस वर्षांची तरुण लेखिका होती.

चित्रकार हेन्री लॅम्बशी प्रेमप्रकरण रंगत असतानाच दुसरीकडे कवी रूपर्ट ब्रुकशीही तिचा स्नेह वाढतच होता. रूपर्ट ब्रुकला ती हरएक प्रकारचं साहाय्य करायची. इतकं, की त्याने एका पत्रात ‘का’ला विचारलं आहे,

‘अगं, तुझ्या परोपकारांना मुळी अंतच नाही. मला पांगळं वाटतंय. इतक्या जबाबदाऱ्या तू पेलतेस तरी कशी ? आणि इतकं सगळं धावून धावून करतेस, तर माझं आणखी एक काम कर नं. माझ्या कविताही तूच रच की.’

पंचविसाव्या वर्षी ‘का’समोर पेच उभा राहिला. स्वीकार कुणाचा करायचा ? आवडलेल्या चित्रकार हेन्री लॅम्बचा, की सतत घोटाळणाऱ्या कवी रूपर्ट ब्रुकचा ?

आपलं अवघं मन चित्रकार हेन्रीमध्येच गुंतलेलं आहे, असा निर्वाळा तिने एकदा बोलता बोलता रूपर्ट ब्रुकला दिला. ते शब्द ऐकताच कविराज कोसळले. रूपर्ट ब्रुकला निराशेचा तीव्र झटका आला. तो दुभंगला. आजारी पडला नि वैद्यकीय सल्ल्यानुसार हवापालटासाठी थेट जर्मनीलाच निघून गेला.

आपल्यामुळे हा नसता प्रकार ओढवला हे जाणून 'का'ही मागोमाग जर्मनीला गेली. म्युनिच शहरी त्यांची भेट झाली. तिथे रूपर्ट आणि 'का' प्रियकर-प्रेयसी ह्या नात्याने एकत्र राहू लागले. 'का'ने रूपर्टची सेवाशुश्रूषा केली. रूपर्टने 'का'वर कविता रचल्या. आईचं वात्सल्यसुद्धा देण्याच्या 'का'च्या अभिजात क्षमतेचे, त्याने तिच्यावर रेशमी भाषेत कविता लिहून पांग फेडले. मात्र, तिथेसुद्धा रूपर्टची लग्नाची मागणी तिने निखून फेटाळलीच ! आणि, कारण काय सांगितलं तर, जीव चित्रकार हेन्री लॅम्बमध्ये अजूनही मनोमन गुंतलेलाच आहे हे !

पुन्हा एकदा कवी रूपर्ट ब्रुक्स कोसळला.

दैवही फासे उलटे टाकीत होतं. ज्या चित्रकार हेन्रीमध्ये तिचा जीव एवढा गुंतलेला होता, पण शरीर मात्र जर्मनीत म्युनिचला रूपर्टबरोबर सहजीवन अनुभवीत होतं, त्या हेन्री लॅम्बपासून ती आकस्मिकपणे मनाने दूर दूर जाऊ लागली ! खास कारण असं काहीही घडलं नाही. जसं पूर्वी आकर्षण नैसर्गिकरीत्या वाटलं तसंच ते आपोआप गळूनही पडलं. आता रूपर्टशी लग्न करायला 'का' पूर्णपणे मोकळी झाली.

पण पुन्हा दैवाने वेगळाच खेळ आरंभला. 'का'ला लग्नाची मागणी घालणारा रूपर्ट आता लग्नाचा विषय टाळायला लागला. त्याला 'का' आवडेही आणि नावडेही ! एकदा तर रूपर्ट 'का'ला स्पष्ट शब्दात म्हणालाच,

“का, मी प्रेम तुझ्यावर पूर्वीही केलं नि आजही करतोच आहे. पण इथेच थांबलेलं बरं लग्न नको. युद्ध सुरू झालेलं आहे. माझा देह एकदाचा तिथे पडला की, तू मोकळी होशील. मग तू दुसऱ्या कुणाशी तरी लग्न कर नि सुखाला लाग.”

हे अनपेक्षित उद्गार ऐकल्यावर कोसळण्याची पाळी आता 'का'वर आली.

तिने मैत्रिणींचा सल्ला घेतला. रूपर्ट ब्रुक्सचा निरोप घेतला आणि सहा महिन्यांच्या परदेश-पर्यटनासाठी ती दूरदेशी निघून गेली. पोलंड, रशिया असा तिचा एकाकी प्रवास झाला.

दरम्यान, कवी रूपर्ट ब्रुक्सलाही रणभूमीवर वीरमरण आलं.

पहिल्या महायुद्धाचा डोंब उसळला होता. रणांगणावर जखमी सैनिकांचा खच पडला होता. त्यांची देखभाल कुणी करायची? 'का'ला चैन पडेना. जखमी सैनिकांची सेवा करण्यासाठी म्हणून 'का'ने परदेशातून परतल्यावर युद्धखात्यात

नोकरी पत्करली. तिथेही तिने झटून सेवाकार्य केलं. तिच्या त्या कामाबद्दल गौरवपर उल्लेख आहेत :

‘सामाजिक कार्यकर्ती कशी असायला हवी ह्याचा ‘का’ म्हणजे उत्तम नमुना आहे. एरव्ही लेखिका म्हणून तिने जे काम केलं असतं, त्यापेक्षा हे सेवाकार्य ती अधिक कुशलतेने करते आहे. ‘का’ अविश्रांत खपते. रूपर्ट ब्रुक्सला वीरमरण आलं आणि ‘का’च्या आयुष्यातला आनंद मालवला खरा, परंतु आता मन घट्ट करून ती अधिक कष्टदायी आयुष्याला सामोरी जाण्याच्या तयारीत असावी. खात्यातल्या सगळ्याच जणी आता प्रौढ झाल्या आहेत. जबाबदारीच्या भावनेनं त्या ओझंही वाहतात. ‘का’ त्यांपैकी एक.’

हे सर्व खरं, पण आयुष्य इतकं सरळसूत असतं काय ? आणि त्याचं वेळी दैव वेगळाच पट विणत नसतं काय ?

त्याचं रोकडं प्रत्यंतरच आलं.

युद्धखात्यात काम करित असतानाच ‘का’ची अर्नोल्ड नावांच्या चित्रकाराशी ओळख झाली. अगदी लागलीच काही नाही, परंतु कालांतराने त्यांची मनं एकमेकांकडे झेपावली. अनायासे युद्धही संपलं. स्वस्थता लाभली आणि बदललेल्या परिस्थितीत चित्रकार अर्नोल्ड आणि ‘का’ विवाहबद्ध झाले. लग्नसमयी ‘का’ सदतीस वर्षांची होती. तिने जोमात नवा संसार थाटला. नवऱ्याला निवांतपणे चित्रं काढता यावीत म्हणून झेन्नॉर ह्या दूरच्या गावी ह्या दांपत्याने घरवाडी केली. तिथे त्यांना पुत्रप्राप्तीही झाली. मुलाचं नाव ठेवलं मार्क.

अंमळ उशिरानेच सुरू झालेल्या ‘का’च्या ह्या संसाराला बहर आला. तिला सुख मिळालं. सरकारी मानमरातब लाभले. तालुक्याच्या शिक्षणसमितीवर तिची नेमणूक झाली. ह्याच सुमाराला जर्मनीतल्या सालेम शहरी प्रयोगादाखल एक नव्या पद्धतीची शाळा सुरू झाली. तिचं सुकाणू सांभाळायला ‘का’ कुटुंबकबिल्यासह सालेमला गेली. चि. मार्क त्या नव्या शाळेत दाखल झाला.

नंतर आणखी काही सार्वजनिक कामे ‘का’च्या गळ्यात पडली. त्या निमित्ताने तिने पुन्हा परदेशगमन केलं.

तेच नेमकं नडलं !

कॉरसिका बेटावर ‘का’ला सांधेदुखीनं घेरलं. ताप आला. तो हटेना. म्हणून ती पतिसमवेत लंडनला परतली. तब्येत नरमगरमच होती. तरीसुद्धा सामाजिक

काम रेटतच होती. तिच्या ह्या अवस्थेचं वर्णन करताना व्हर्जिनिया वुल्फ लिहिते,

“ ‘का’ आणि तिचा चित्रकार नवरा अर्नोल्ड ह्यांना पंचक्रोशीत चांगला मान आहे. त्यांचं घर ऐसपैस आहे. कुठलीही खिडकी उघडा, समोर सुंदर देखावाच दिसतो. घरात एक स्टुडिओही, सजवलाय. बाग म्हणजे तर ऐश्वर्यच आहे. का बाहेर पडली की, रस्त्यावरला प्रत्येक गावकरी तिला ओळखतो, अभिवादन करतो, तिची आस्थेनं विचारपूस करतो. साहजिकच आहे, कारण ‘का’च्या कपाटात औषधाच्या बाटल्या नि मलमपट्ट्यांचा तर कायम साठा असतो. ‘का’मधली ममताळू माता जिवंत आहे.”

आता अखेरच्या टप्प्यावरचं वेगळं वळण सुरू झालं. सामाजिक सेवेच्या कामात गुंतलेली असतानाच ‘का’ला अनपेक्षित असा हृदयविकाराचा तीव्र झटका आला, आणि त्या आघाताने ‘का’ची प्राणज्योत आकस्मिकपणे विझून गेली. ही अडतीस सालच्या मे महिन्यातली गोष्ट.

मृत्युसमयी का एकावन्न वर्षांची होती.

ही बातमी ऐकल्यानंतर व्हर्जिनिया वुल्फने आपल्या दैनंदिनीत पुढील नोंद केलेली आहे :

“ ‘का’चं अवतारकृत्य एकच होतं : सरसकट सर्वांच्या उपयोगी पडायचं. खपायचं. रंजल्यागांजल्यांना हात द्यायचा. दुसऱ्याला रमवायचं. त्याचा विश्वास संपादन करायचा. ‘का’वर तुम्ही विसंबू शकत होता. चांगुलपणाला अगदीं घट्ट, हे ‘का’चं वैशिष्ट्य. आपली नाव आपणच वल्हवून न्यायचा तिचा निर्धार होता. तो तिने शहाणपणाने जगून तडीस नेला. आपल्या आयुष्याला तिने खास स्वतःचाच असा स्वतंत्र घाट दिला होता.”

दुसऱ्या शब्दांत असं सांगता येईल :

‘लेखिका होऊ पाहणारी का कॉक्स ही आनंदी, सेवाशील प्रौढा नागमोडी वळणाचं मधुर नि कृतार्थ आयुष्य जगली. तिच्या हातच्या चार ओळीसुद्धा आज कुठे वाचायला मिळत नाहीत. मात्र, तिच्या शुभाकांक्षी, सफल आयुष्याचा ओझरता आलेख जिवाला दिलासा देतो.’

‘ललित’, दिवाळी १९९०.

*

कादंबरीकार जॉन स्टाईनबेक

स्टाईनबेकचा जन्म कॅलिफोर्नियामध्ये २७ फेब्रुवारी १९०२ रोजी झाला. त्याचे पूर्वज जर्मन आणि आयरीश रक्ताचे होते. आयरीश रक्तातला जन्मभूमीबद्दलचा जिव्हाळा आणि जर्मन रक्तातला लढवय्येपणा ह्या दोन्ही देणग्या स्टाईनबेकला लाभल्या होत्या. तो जिथे जन्मला त्या माँटेरी खोऱ्यातील भूमी कसणारे शेतकरी, लाकूडफोडे, शेतमजूर, पोटासाठी धावत आलेले निर्वासित आणि गावगुंड ह्यांच्याबद्दल त्याने सतत छतीस वर्षे लेखन केलं. मुख्यत्वे, तो ग्रामीण लेखकच होता. त्याचे वडील स्थानिक राजकारणात भाग घेत आणि आई शिक्षिका होती. आपल्या जन्मगावाच्या सभोवारच्या डोंगरदऱ्यांपलीकडे काही जग आहे ह्याची स्टाईनबेकला पहिली पंधरा-वीस वर्षे जाणीवच नव्हती. उच्च शिक्षणासाठी तो स्टॅनफर्ड विद्यापीठात सहा वर्षे होता. तिथेही तो रमला नाही. एक वर्षाआड एक वर्ष, तो अभ्यासाचा खाडा करून त्या शैक्षणिक काळात शेतावर वस्ती करायचा आणि एक वर्ष पुस्तकी जगात परतायचा. शेवटी नावडणाऱ्या अभ्यासाच्या सक्तीला कंटाळून त्याने विद्यापीठाला रामराम ठोकला आणि उपजीविकेसाठी न्यूयॉर्क शहरात जीवाचं रान केलं.

पत्रकार, गवंडी, कम्प्यौंडर, रंगारी, मजूर, खानावळीचा व्यवस्थापक, मच्छी डबाबंद करणाऱ्या कारखान्यातील चाकरमान्या, असे अमेरिकन लेखकांच्या नशिबी कोरून ठेवलेले सर्व तऱ्हेचे व्यवसाय त्याने उमेदवारीच्या काळात केले. हे अनुभवच पुढे त्याचं भांडवल बनलं. वृत्तपत्र व्यवसायात तो स्थिरावला नाही. अनेक नोकऱ्यांचे खांदेपालट करून पुन्हा तो ऐन तारुण्यात आपल्या जन्मगावी मनाजोगते कथावाङ्मय लिहायला परत आला. त्याच्या जन्मगावाचा गावंढळ परिसर आणि तिथली ग्रामीण जनता हीच त्याच्या स्फूर्तीची उगमस्थानं झाली.

कॅलिफोर्नियात राहून त्याने सत्ताविसाव्या वर्षी 'कप ऑफ गोल्ड' ही पहिली कादंबरी लिहिली. त्यामागोमाग 'पाश्चर्स ऑफ हेवन' आणि 'टू ए गॉड अननोन' ह्या दोन आणखी कादंबऱ्या लिहिल्या. त्या अयशस्वी ठरल्या. पहिली तीन पुस्तके पडल्यानंतर मात्र, त्याच्या कादंबऱ्या गाजू लागल्या. 'टॉरटीला फ्लॅट' आणि 'ऑफ माईस अँड मेन' ह्या दोन कादंबऱ्यांनी त्याला हात दिला. 'ग्रेपस् ऑफ राथ' ह्या कादंबरीने त्याने यशाचा कळसच गाठला. १९४० सालचं पुलिट्झर पारितोषिकही त्याच्या ह्याच कादंबरीला देण्यात येऊन अमेरिकन लेखकाला अमेरिकेत मिळतो तो बहुमान करण्यात आला. ह्या ग्रामीण कादंबरीत ओक्लाहॉमामधल्या भूमीहीन शेतकऱ्यांचे राष्ट्रीय मंदीच्या काळात काय हालहाल झाले, ते नोकऱ्यांच्या आशेने कॅलिफोर्नियाला कसे गेले, आणि त्यांच्या आगमनाला तिथल्या स्थानिक जनतेने कडवा विरोध केल्यामुळे ते पुन्हा निर्वासित कसे झाले, ह्यांचं मोठं प्रत्ययकारी चित्रण केलं आहे. त्यानंतर त्याने 'मून इज डाऊन', 'विंटर ऑफ अवर डिसकंटेंट' वगैरे सर्वांगसुंदर कादंबऱ्यांचे नजरणे अमेरिकन साहित्याला पेश केले. ग्रामीण जीवनावरल्या लघुकथाही लिहून त्याने अमेरिकन कथावाङ्मयात स्वतःचे स्थान पक्कं केलं. 'रेड पोनी' आणि 'लॉग व्हॅली' हे त्याचे दोन छोटे लघुकथासंग्रह.

पत्रकाराच्या तारांबळीच्या जीवनाला जरी तो विटलेला होता, तरी वार्ताहराच्या जीवनात त्याला रस होताच. दुसऱ्या महायुद्धात त्याने 'न्यूयॉर्क हेराल्ड ट्रिब्यून' ह्या वृत्तपत्रासाठी प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर जाऊन मोठी मसालेदार वार्तापत्रं पाठविली. 'वन्स देअर वॉज ए वॉर' ह्या नावाने त्याचा वार्तालेखनसंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यात त्याने युद्धकाळात सैनिकांचे मनोरंजन करण्याकरता अमेरिकन विनोदी नट बॉब होप ह्याने जे धाडसी परिश्रम घेतले त्याची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. पुन्हा १९६६ साली न्यूयॉर्कच्या 'न्यूज डे'साठी तो वार्तापत्रं लिहिण्यासाठी व्हिएतनामच्या रणभूमीवर जीव धोक्यात घालून गेला होता. त्याच्या अगोदर त्याने खुद्द अमेरिकेचे प्रवासवर्णन 'ट्रॅव्हल्स वुइथ चार्ली इन सर्व्ह ऑफ अमेरिका' ह्या नावाने १९६२ साली प्रसिद्ध केलं. दुसऱ्या महायुद्धातल्या वैमानिकांना आर्थिक मदत देण्यासाठी त्याने १९४५ साली 'बॉम्बस् अवे' हे पुस्तक लिहून दिलं होतं. अशी ललित आणि ललितेतर मिळून त्याने ३७ पुस्तकं तीस वर्षांच्या कालावधीत लिहून काढली. १९६२ साली ह्या

प्रदीर्घ साहित्यसेवेसाठी नोबेल पारितोषिक देऊन त्याचा जागतिक सन्मान करण्यात आला.

त्याच्या महत्त्वाच्या ललितकृतींची ३३ भाषांत भाषांतरं झाली. 'मून इज डाऊन' ह्या लघुकादंबरीची तर मराठीत तीन भाषांतरं कै. दिनानाथ म्हात्रे, कै. स. अ. शुक्ल आणि सदानंद रेगे ह्यांनी केलेली आहेत. 'रेड पोनी', 'पर्ल' ह्यांचीही सदानंद रेगे ह्यांनी केलेली मराठी भाषांतरं प्रसिद्ध आहेत.

'ऑफ माईस अॅन्ड मेन', 'मून इज डाऊन', 'टॉरटीला फ्लॅट', 'ईस्ट ऑफ इडन', 'पर्ल' आणि 'ग्रेप्स ऑफ राथ' ह्या त्याच्या कादंबऱ्यांवर चित्रपटही काढण्यात आले. 'मून इज डाऊन'चं नाटकात रूपांतर होऊन ते ब्रॉडवेवर आलं होतं.

मानवी मनाच्या अगाध शक्तींवर त्याची दृढ श्रद्धा होती. पराजयाचे वार सहन करतानासुद्धा मानवी मनाचे जे उदात्त दर्शन घडतं, चांगुलपणाचा जो माणसाला ध्यास असतो, मनुष्याच्या मनात दयेची भावना जी काठोकाठ भरलेली असते, आणि प्रेमाची, मायेची, आपुलकीची मनुष्याला जी भूक लागलेली असते, तिचं चित्रण करायला साहित्यिक बांधलेला आहे, अशी त्याची लेखक म्हणून भूमिका होती. ह्या सनातन मूल्यांवर ज्याची श्रद्धा नसेल, त्यांनी लेखनाच्या फंदात पडू नये असा त्याचा सल्ला होता. सहासष्ट वर्षांच्या कृतार्थ जीवनात तो ह्या तत्त्वापासून कुठेही ढळलेला आढळत नाही ! संबंध दिवस लेखन करावं आणि फावल्या वेळात मासे पाळावेत, असं साधे जीवन हा कष्टाळू नि ममताळू कादंबरीकार जगला.

*

निवांत वाचनातला आनंद

एका लेखकाने दुसऱ्या उमेदवार लेखकाला लेखनकलेचं गुपित समजावून सांगण्यावर हेमिंग्वेचा बिलकूल विश्वास नव्हता. किंबहुना, लेखनकलेच्या सिद्धीची जडीबुटी दुसऱ्याला देणं हे त्याला अशुभ वाटे. वरकरणी असं दिसतं तरीही, लेखन कसं करावं, कसं करू नये, पथ्यं काय पाळावीत, लेखनातलं वर्ज्यावर्ज्यं काय, आपण कुठले मोह टाळले, काय वाचलं, काय पचवलं, वगैरे मुद्द्यांवर हेमिंग्वेने जन्मभर भाष्य केलं आणि उमेदवार लेखकांना मार्गदर्शक ठरतील अशा मुलाखती दिल्या ! त्याच्या पत्रव्यवहारातूनही हे पैलू स्पष्ट झाले. 'ग्रीन हिल्स ऑफ आफ्रिका' सारख्या कादंबऱ्यांतून पात्रांकरवीही त्याने लेखनकलेच्या तांत्रिक अंगावर नेमका प्रकाश टाकला. अशा ह्या उपदेशाचं एक संकलन न्यूयॉर्कच्या 'चार्टर्स स्क्रिबनर्स सन्स' ह्या प्रकाशन संस्थेने प्रकाशित केलं आहे. संपादक : लॅरी फिलीप्स. शीर्षक : 'अर्नेस्ट हेमिंग्वे ऑन रायटिंग.' घटकाभर करमणूक म्हणून हे संकलन रंजक वाटतं. वेगळी वाट पाडण्याची हेमिंग्वेची तळमळ लक्षात येते.

ह्या पुस्तकातल्या एका प्रकरणाच्या वाचनाने मी प्रथम बेचैन नि नंतर उदास झालो. तो भाग आहे हेमिंग्वेने काही एका नजरेने केलेल्या डोळस वाचनाबद्दलचा. इंग्रजी, रशियन आणि युरोपीय भाषांतल्या सर्व अक्षर वाङ्मयाचा आपण उमेदवारीच्या काळात फडशा पाडल्याचं त्याने लिहिलं आहे. शिवाय त्याने अनेक लेखकांविषयी चमत्कारिक शेरे मारले आहेत. हेमिंग्वे एका पत्रात लिहितो,

'टर्जिनेव्ह हा निर्विवादपणे सर्वश्रेष्ठ लेखक आहे. मात्र, त्याने सर्वश्रेष्ठ पुस्तकं लिहिली नाहीत. 'वॉर अँड पीस' ही सर्वोत्तम कादंबरी आहे. मात्र टर्जिनेव्ह ती लिहिता तर बहार आली असती. चेकॉव्हच्या चांगल्या कथा मोजून

फक्त सहाच आहेत. तो एक अॅमॅच्युअर लेखक होता. टॉलस्टॉय द्रष्टा होता. मोपांसां व्यावसायिक लेखक होता. बाल्झाकसुद्धा व्यावसायिक लेखकच. फक्त टर्जनिव्ह तेवढा कलावंत होता. शेक्सपियर ह्या सर्वांचा बाप शोभेल. सर्व होतकरू लेखकांनी हे सर्व लेखक वाचलेच पाहिजेत. कारण त्यानंतर त्यांच्या ध्यानात येईल की, आपल्या पूर्वसूरींनी काय काय लिहून ठेवलेलं आहे आणि ते सर्व टाळून आपल्याला नेमकं नवं काय लिहायचं आहे.'

खरोखर, हेमिंग्वेला वाचनासाठी ही एवढी ग्रंथसंपदा कुठे उपलब्ध झाली असेल? लेखनही तडाखेबंद करायचं, वाचनही मनसोक्त करायचं, नि शिवाय शिकार, मासेमारी, साठमारी, मुष्टीयुद्ध, वगैरे छंदही तडजोडी नाकारीत जोपासायचे, ही झाली साहित्यभीष्मांची कामं; लुंग्यासुंग्यांची निश्चितच नव्हेत. तरीसुद्धा एका लेखकाला उत्तमोत्तम पुस्तकं वाचायला मिळाली, ह्या त्याच्या भाग्याचा परत परत हेवाच वाटतो, आणि त्याला वाचण्यासाठी निवांत वेळ मिळाला, ह्याचा मत्सरही वाटतो.

पुस्तक म्हणजे साक्षात ब्रह्मानंदी टाळी लागण्याचं भरवशाचं ठिकाण असं वाटणाऱ्या नि मानणाऱ्या ग्रंथप्रेमिकांना उचंबळून येईल, अशा एका निवासी ग्रंथालयाच्या अस्तित्वाची माहितीही ओघाओघाने नोंदवून ठेवतो.

ब्रिटनचे विद्याप्रेमी भूतपूर्व पंतप्रधान ग्लॅडस्टन ह्यांनी सुमारे एकशे दहा वर्षांपूर्वी 'सेंट डिनिसोल्स रेसिडेन्शीयल लायब्ररी' ह्या नावाने हे निवासी ग्रंथालय आणि वाचनालय सुरू केलं. 'हार्वर्डेन कॅसल' नावाची ग्लॅडस्टन मंडळींची एक गढी आहे. वंशपरंपरा चालत आलेलं हे वतनाचं ठिकाण लंडनपासून दोनशे मैल नि लिंक्नरपूलहून वीस मैल अंतरावर आहे. तिथल्या हिरवळीवर ग्रंथालयाची वास्तू उभी आहे. सव्वा लक्ष नामी पुस्तकांचा संग्रह तिथे आहे. ग्लॅडस्टन ह्या ग्रंथालयाला 'टेंपल ऑफ पीस', म्हणजे शांततेचं मंदिर म्हणत असे.

वाचनालयात तीस दालनं आहेत. दालनात वाचकांच्या राहण्याची, जेवणाखाण्याची आरामशीर सोय आहे. वाटल्यास दूरदर्शनवरचे खेळ पाहण्याचीही सोय आहे. शिवाय, उपासनेसाठी ग्रंथालयातच गरजूंसाठी एक चर्चही आहे ! ग्रंथालयाचे प्रमुख रे. पिटर जागर सांगतात,

'आमच्या वास्तूच्या भोवतालचा शांत निसर्ग ही खास चीज आहे. एकाच

इमारतीत आम्ही सर्व सोयी पुरवल्या आहेत. कुणीही यावं आणि शांतपणे लेखन-वाचन करावं. तुमची सुटी इथे सार्थकी लागेल. ही एक पर्वणीच आहे. सुविधायुक्त स्वतंत्र खोली, राहणं, खाणंपिणं, वाचणं, लिहिणं, आराम करणं आणि मनं चाहेल तसं जगणं, ह्यासाठी दरडोई दर दिवशी आम्ही फक्त दोनशे रुपये दर आकारतो. ग्रंथसंगत हा ज्यांना मोक्ष वाटतो त्यांना ह्या रकमेचं काय होय ?'

ग्लॅंडस्टन साहेबाच्या ग्रंथालयापर्यंत घडक मारणं मराठी लेखकांना अशक्यच आहे. तथापि, निवासी ग्रंथालयाच्या कल्पनेशी बरंचसं मिळतं-जुळतं ग्रंथालय वाईला कृष्णाकाठी प्राज्ञमठात आहे. विश्वकोशाचं काम तिथे चालतं. तेव्हा नामी पुस्तकांचा तर तिथे खच आहेच. स्वामी केवलानंदसरस्वतींच्या तिथल्या ज्ञानसाधनेमुळे प्राज्ञशाळेतलं वातावरण विद्यालीन आहे. बऱ्याच दिवसांपासूनची माझी कांक्षा आहे की, निदान एखादं तरी महाकाव्य मी तिथे कृष्णातटाकी प्राज्ञमठात बसून एकचित्ताने वाचून स्वप्न तर किती साधं आहे, नि तरीही किती दूर आहे ! जो मुंबईत राहतो नि तडफडतो, त्यालाच ते कळेल !

'ललित', ऑक्टोबर, १९८७.

*

REFBK-0026736

निवांत वाचनातला आनंद / ११५